

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XI.

Fasciculus 7.

HORVÁTH RÓBERT

Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi
tanai

SZEGED
1964

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, LÁSZLÓ BUZA, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, BUZA LÁSZLÓ, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

Felelős kiadó: Kovács István

Terjedelem: 3 A/5 iv. Megjelent 450 példányban
Szegedi Nyomda Vállalat 64-1191

I. BEVEZETÉS

A korai magyar népességi elméletek kialakulása — melyek között legjelentősebbnek Berzeviczy idevágó elméleti erőfeszítéseit tekinthetjük —, a magyar statisztikai tudomány kifejlődéséhez kapcsolódott.

A statisztikai tudomány kialakulását Magyarországon kb. a XVIII. századra tehetjük. A XVIII. század első felében jelenik meg a leíró statisztika, melynek régebbi, *Conring*-féle válfaját *Bél Mátyás* képviselte, a fejlettebb *Achenwall*—*Schlözer*-féle változatát pedig a XVIII. század utolsó évtizedében többen is meghonosították Magyarországon, így *Németh László* és *Szendrey Weress Dávid* egyenesen magyar nyelven. Ezekben a munkákban természetesen már jelentkeznek a népességi elméletek csirái is, — különösen *Schwartner Márton* német nyelvű kiváló munkájában: *Schwartner* olyan típusú leíró statisztikusa már a magyar statisztikának, akinél bizonyos fokig a politikai aritmetika is feltalálható és a népességi elméletek a közgazdasági elméletekkel való összefüggésükben már szintén mutatkoznak.

Fontos kiemelni, hogy a politikai aritmetika a XVIII. században felbukkan már hazánkban. Első magyar képviselőjének *Hatvani István* professzort tekinthetjük, aki komoly valószínűségsszámítási alapon álló népességi kutatásokba kezd már a XVIII. sz. 50-es éveiben Debrecenben. Érdekes azonban, hogy *Hatvani* professzor nem fogalmazott meg semmiféle népességi elméletet, amit elsősorban annak tulajdoníthatunk, hogy a közgazdaságtudomány még ebben az időben nem jelentkezett Magyarországon. Tehát a népességi elmélet fő problémái — vagyis hogy a népesség az adott gazdasági fejlődés mellett, az adott területen, az adott technikai és gazdasági viszonyok között hogyan tud megélni és hogy a népesség számának alakulását a gazdasági viszonyok és más tényezők hogyan befolyásolják — még *Hatvaninál* emiatt nem tudtak felmerülni.

A tulajdonképpeni népességi elmélet tehát Magyarországon is csak akkor jelentkezik, amikor a népességre vonatkozó statisztikát a gazdaságstatisztikával és a kialakuló kapitalista közgazdaságtani elmélettel kapcsolják össze, és az e kérdésekkel foglalkozó szerzők olyan megállapításokat kívánnak tenni, hogy e két tényező — a népességi és a gazdasági tényező — hogyan függ össze, mi a helyzet ezen a téren elméletileg és gyakorlatilag, mi a tkp-i teendő, azaz — milyen vezérfonalat lehet nyújtani akár a gazdaságpolitika, akár a népesedéspolitika számára. — Mert hiszen ez a két tényező összefügg és azt két oldalról lehet ily módon befolyásolni is, — vagy a népesség számának a befolyásolásán, vagy pedig a gazdasági tényezőn, tehát a gazdaságpolitikán keresztül.

Az első ilyen fejtegetéseket részben egy névtelenül megjelent bécsi egyetemi disszertációban találjuk meg — ez *Bencsik József* magyar katolikus klerikus munkája „Magyarország nemzeti iparáról” latin nyelven, amely 1792-ben jelent meg —, de megtaláljuk olyan közéleti férfiak munkásságában is, mint

Skerlecz Miklós báró, aki a magyar országgyűlés kereskedelmi bizottságának egyik vezetője és az országgyűlés számára dolgozott ki olyan emlékiratokat, hogy mit kellene tenni Magyarország gazdasági és népességi felvirágoztatására. *Skerlecz* első idevágó emlékirata 1793-ban jelent meg, nyomtatásban pedig csak 10 évvel később. Ezek a művek jelzik már a gondolat felbukkanását. Hasonló gondolatokkal találkozunk magánál *Schwartnernél* is az 1798-ban megjelent „Magyarország statisztikája” című német nyelvű munkájában, amelynek második kiadása 1809 és 1811 között jelent meg.

Ebben a 2. kiadásban részletesebben is kifejti *Schwartner* azt, hogy Magyarország nincs eléggé benépesítve és hogy a magyar gazdasági viszonyok kifejlesztésével Magyarország népességszámát is nagymértékben lehetne növelni. Ennek érdekében az akkor induló tőkés gazdasági rendszer azon elméleti követelményeit fejtí nagyjából ki, amelyek *Smith* Ádámnak, a klasszikus közgazdaságtani iskola megalapítójának a nézeteivel azonosak. *Smith*, mint ismeretes, a kereskedelmi tőke nyomán szabad kereskedelmet hirdet és ezen keresztül az ipari és mezőgazdasági tőke kifejlődését. Tulajdonképpen egy olyan szabad kapitalista rendszer kialakulását propagálja, amely Angliában ezekben az időkben már kiteljesedett.

Berzeviczy személyében az előbb említett szerzők munkásságához kapcsolódva a magyar népességi elméletnek egy olyan újabb képviselőjével kívánunk foglalkozni, akit a magyar tudományos szakirodalom egyelőre csak mint a magyar közgazdasági irodalomnak úttörőjét említ s akit most a feledés homályából azzal az indokolással szeretnénk kiemelni, hogy ennek a nagy egyéniségnek, *Berzeviczy Gergelynek* a műveiben a korai magyar népességi elmélet legfontosabb problémái nagyon magas tudományos szinten kerülnek megfogalmazásra.

II. BERZEVICZY ÉLETE ÉS EGYÉNISÉGE

Berzeviczy elszegényedett felső-magyarországi nemesi családnak volt sarja, aki örökség révén jutott csak bizonyos vagyonhoz. Ez tette lehetővé számára, hogy kiművelje magát, külföldön is tanulmányutakat tegyen és az akkori magyar viszonyok között egészen egyedülállóan magas műveltséget szerezzen.

Berzeviczy 1763-ban született a Tatra tövében, Tátralomnicon. Az elemi iskolát részben magánnevelővel otthon, a birtokán, részben Lomnicon végezte. Később Késmárkon végzett előbb középiskolai, később már bevezető jogi tanulmányokat is, miután az akkori középiskolák utolsó évfolyamában már ilyen speciális képzés is folyt. Ezekben a felső-magyarországi úgynevezett liceumokban ui. már jogot és filozófiát is lehetett tanulni. Az 1784-es évben külföldi tanulmányútra indult és először is beiratkozott a göttingai egyetemre, mely az akkori statisztikai és közgazdasági tudományok középeurópai központja. A göttingai egyetemen ebben az időben 40 professzor és 900 egyetemi hallgató volt, ami jelzi azt, hogy az az akkori viszonyok között nemcsak híres, de nagy egyetem is. *Berzeviczy* feljegyezte, hogy Göttingában az ott töltött két év alatt nagyon is szakosított, korszerű közgazdaságtani ismereteket tanult. *Beckmann* professzornál tanulta az ökonomiát, valamint az úgynevezett technológiát, ami a termelési technika tudománya és külön tantárgy volt már ott abban az időben. Ugyancsak *Beckmann* professzor tanította a kereskedelmi és áruismeretre vonatkozó anyagot is. Ami a mi szempontunkból még fontosabb, statisztikát is

tanult *Schlözer*-nél, a leíró statisztikai tudomány akkori legnagyobb képviselőjénél. Ugyancsak *Schlözer* tanította a történelmet és az úgynevezett politikai tudományt is, amely utóbbi megfelelt a mai állam- és jogelméletnek. Tanult természetesen *Berzeviczy* más tantárgyakat is — így filozófiát, európai történelmet, sőt különféle jogi tárgyakat is. Mint látjuk komoly állam- és jogtudományi stúdiumot folytatott, ezenkívül járt még a külön nyelvórákra, elsősorban angolra — noha már ekkor is beszélt németül és franciául. Számos kisebb, 3 hónapos, utazást is tett Németországban, hogy ismereteit elmélyítse. Meglátogatta többek között Berlint és Magdeburgot is, különösen a belső vízi-utak problémáját tanulmányozva. Ez nagy fontosságú probléma ebben az időben, mivel az útépités még nagyon költséges és primitív módszerekkel folyik s a járművek is elég primitívek még ahhoz, hogy egy olyan szabadabban kifejlődő nagy közgazdasági forgalomban, amit a kifejlődő kapitalizmus megkövetel, az áruk és személyek szabad mozgását biztosítsák. Emiatt az olcsó és tömeges áruszállítást lehetővé tevő víziúton való közlekedésnek igen nagy a jelentősége a kapitalizmus indulásakor.

Meglátogatta *Berzeviczy* Lipszét, Drezdát és Meissent is, ahol a tangazdaságot és a porcelánműveket is megtekintette, de elment Jénába és Weimarba is. Általában mindenütt tanulmányozta az ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem állapotát, tangazdaságokat látogatott meg és főleg a könyvtárakat kereste fel, ahol a közgazdasági és statisztikai munkákat búvárkodta legfőképpen.

A göttingai tanulmányokkal kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a közgazdaságtant akkor az úgynevezett kameralisztika formájában tanították, ugyanúgy, mint ebben az időben Bécsben vagy a többi németországi egyetemeken. Ez tehát félig államigazgatási, félig közgazdasági tudomány volt, amelyből később az államigazgatási jog és a pénzügyi jog is kifejlődött — de ebből fejlődött ki a közgazdaságtan és a pénzügytan is a németországi egyetemeken. A statisztika keretében, mint tudjuk, a leíró statisztikának a fejlettebb ágát tanította *Schlözer*, vagyis főleg a népességi és gazdasági statisztikát az állam „nevezetességeinek” sokoldalú leírása keretében. A népességi statisztikához hozzákapcsolta nemcsak a népszámlálásokra, hanem a népmozgalomra — a születések és halálozások nyilvántartására vonatkozó tudnivalókat is.

Másik felét külföldi tanulmányútjának, egy teljes évet — a harmadikat —, *Berzeviczy* távolabbi utazgatásoknak szentelte. Ellátogatott a Majna melletti Frankfurtba, Frankfurt után Mainzba, innen Párizsba, Brüsszelbe, Londonba — végül Oxfordba és onnan Brüsszelen és Bécsen át tért azután haza Magyarországra. Közel egy évet töltött tehát a távolabbi nyugaton és itt is elsősorban a külföldi közgazdasági viszonyokat tanulmányozta, hogy felkészítse magát arra, hogy kiválóan képzett közgazdászként térhessen vissza hazájába.

Eredetileg *Berzeviczy* az ügyvédi hivatást kívánta választani. Még 1782-ben beiratkozott ügyvédi gyakorlatra és később a pesti táblánál is folytatott ügyvédi gyakorlatot. Ez nem elégítette ki azonban és különféle utazásokba kezdett, eleinte csak Magyarországon. Debrecen, Nagyvárad, Pozsony, Pest, majd egy Bécsbe irányuló utazása folyamán érlelődött meg az az elhatározása, hogy külföldön is kiegészíti tanulmányait. Külföldi utazásai hatására jutott azután arra az elhatározásra, hogy magas képzettségű állami hivatalnokként Bécsben, II. József császár reformoktól terhes környezetében keres új hivatást.

Ez a célkitűzés érdekes változást jelez életfelfogásában. Jelzi, hogy míg korábban a vidéki magyar kismanesség álláspontjához híven ő is II. József-elle-

nes volt, addig a külföldi tanulmányút hatása alatt jozefinista lett. Ezért ajánlotta fel 1787-ben, a nagy nyugati tanulmányútról hazafelé jövet Bécsben II. Józsefnek szolgálatait. Óriási nagy csalódás érte azzal, hogy a császár nem reflektált szolgálataira.

Csalódottan tért vissza 1787-ben a Tatra tövében levő birtokára és ott nézett körül állás után. Rövidebb ideig az úrbéri viszonyokat szabályozó bizottság mellett titkárkodott, míg végül azután egy központi szerv, a budai helytartótanács alkalmazta. Mint közgazdasági felkészültséggel rendelkező egyént a közben kitört török háborúra való tekintettel csakhamar beosztották hadbiztosként a hadrakelt sereghez. Belgrád, Magyarország és Galícia között utazgatott állandóan, szervezve a hadsereg élelmiszer- és egyéb anyagi utánpótlását. Ezt követően a budai helytartótanácsnál titkárkodott egészen 1795-ig. Nem volt különösebben megelégedve beosztásával, melyet kicsinyesnek és szűkkörűnek talált, — de jobb híján itt dolgozott.

Ezt a pályát törte azután derékba a *Martinovics*-féle összeesküvés. Ebben *Berzeviczy* ugyan nem vett részt, de személyesen végignézte az összeesküvők kivégzését és ez rettenetes hatással volt rá. Hiszen maga is ugyanolyan haladó gondolkodású reformer volt, mint az összeesküvők, ha nem is forradalmi utakat keresett. Szíven találta, hogy ilyen sok derék magyar és jó hazafi ilyen forradalmi útra sodródott és méginkább az, hogy ilyen szörnyű véget ért, holott végeredményben jót akart. Véleménye szerint az összeesküvők nem érdemelték meg azt, hogy a Habsburg-birodalom vezetése ilyen szörnyű módon sujtson le rájuk.

Ez a történelmi esemény oly erősen rázkódtatta meg *Berzeviczyt*, hogy meghasonlott önmagával, lemond állásáról és visszavonul birtokára, Tatra-lomnicra, — elhúzódik a világtól és szemlélődő életmódra rendezkedik be. Ekkor lesz belőle közíró, aki most már az irodalmi munkálkodáson keresztül próbálja meg reformeszméit terjeszteni.

Berzeviczy eleinte az irodalmi karrierrel kapcsolatban meg a szépirodalomra gondolt, de csakhamar kiábrándult ezekből a szépirodalmi próbálkozásokból és nagy háttározottsággal a politikai, majd később kifejezetten a közgazdasági irodalom művelésének szenteli magát.

A politikai irodalomba való bekapcsolódása részben összefügg azzal, hogy mint távollevő mágnásoknak a követe, — ugyanúgy mint később *Kossuth* —, résztvett előbb az 1791-es, majd másodszor az 1802-es országgyűlésen és nagy figyelemmel szemlélte a magyar politikai és alkotmányos élet nagy problémáit és főleg a magyar közgazdaság ügyét hogyan próbálják ezek az országgyűlések megoldani. Csakhamar tollat ragadott és az 1802-es országgyűlés leírásában, annak kommentálásában és elemzésében szenvedélyesen meg is írta már saját nézeteit.

Politikai nézeteivel itt nem kívánunk részletesen foglalkozni, bár több politikai vonatkozású munkát is írt — így a magyar alkotmányról, a magyar katonaság ügyéről, azután Magyarország egyes közjogi részeinek — mint Galícia, Lodoméria, Dalmácia — Magyarországhoz való visszacsatolásáról. A lényeg az, hogy ezekben a munkákban nagyon élesen képviseli azt a gondolatot, hogy Magyarországnak nemzetté kell válnia, s a jövőben a Habsburg-világbirodalomban döntő szerepet kell játszania — majdnem nagyobb szerepet, mint Ausztriának —, és hogy ez a fejlődés Ausztriának is jól felfogott érdeke, mert különben Ausztria nem tudja a Habsburg-világbirodalmat tovább saját erejé-

ből fenntartani. Ebből is látható már, hogy *Berzeviczy* gondolatai nagyon messze meghaladták korukat és senkinél sem találtak meghallgatásra, vagy követésre.

Ami *Berzeviczy* közgazdasági vonatkozású munkáit illeti, ezek mindegyikében találunk elszórvan a népességre vonatkozó gondolatokat és egy sajátos és eléggé a kor színvonalán álló népességi elmélet körvonalait is.

Legnagyobb szabású, legérettebb munkája 1819-ből datálódik, — azaz élete végéről, hiszen 1822-ben *Berzeviczy* már meghalt. E nagy mű címe: „*De Oeconomia Publico-Politica*”, vagyis közgazdaságtan, politikai gazdaságtan. Latin nyelven írta meg, 14 hatalmas fejezetben fejte ki idevágó elméleti elgondolásait. Ezt a munkát azonban más közgazdasági munkák készítették elő, amelyekben részben már ennek a nagy munkának egyes részletei is megtalálhatók.

III. BERZEVICZY ELSŐ KÖZGAZDASÁGI ÉS STATISZTIKAI MUNKÁJA

Berzeviczy első közgazdasági műve, a „*De Commercio et Industria Hungariae*”, azaz „Magyarország kereskedelméről és iparáról” címen jelent meg. E mű egy 1796-ban tett nagyobb utazásának a hatása alatt születik meg és 1797-ben jelenik meg először — latinul —, majd még egyszer kiadta Weimarban németül, — dacolva a cenzúrával, kijuttatva kéziratát a Habsburg-birodalom határain túlra.

A külföldi út Lengyelországba, majd Poroszországba vezette el *Berzeviczyt*, s egészen Danzigig jutott el Krakkón, Varsón és Berlingen keresztül. Elsősorban azt a kérdést vizsgálta, hogy Magyarország külkereskedelmi kapcsolatait hogyan lehetne Észak-Európa irányában kiterjeszteni és ezáltal a magyar kereskedelmet és a magyar ipart tőkés szellemben fejleszteni.

A mű profilja tehát kettős, részben gazdaságpolitikai és statisztikai, de részben elméleti jellegű is. X. fejezete például egyenesen azt a címet viseli, hogy „Néhány elméleti fejtegetés”. Elemezzük az ebben az első közgazdasági műben foglalt népességi nézeteket elsőnek.

Az I., *bevezető fejezet* „Magyarország természeti állapota” címmel rögtön összefüggést hoz létre a terület, a népesség és a gazdasági viszonyok között. Abból indul ki, hogy Magyarország kb. 4500 négyzetmérföld kiterjedésű és 7 és $\frac{1}{2}$ millió lakosa van — tehát egy négyzetmérföldre 1666 fő esik. Mint megállapítja — ez a népsűrűség nem nagy európai összehasonlításban és különösen nem nagy a magyarországi kedvező gazdasági és természeti viszonyokhoz képest, miután az ország talajának termékenysége igen nagy. Megemlíti azt is, hogy a hazai csekélyebb népsűrűségben annak is szerepe van, hogy az utolsó török háborúk, majd később a napóleoni háborúk is erőteljesen megcsappantották Magyarország népességét. Utal különféle osztrák és német statisztikusok becsléseire is, akik részben másként állapították meg Magyarország kiterjedését és lakosságának számát, — ezek között *Hermann*, *Crome* és *de Luca* professzorok neveit említi.

Ez az első fejezet rávilágít már arra, hogy *Berzeviczy* kinőtt már a leíró statisztika fejlettebb iskolának a szemléletéből is, miután a népességet már nem kizárólag a területhez való viszonyában vizsgálja, hanem valódi közgazdasági gondolatmenettel a népesség és gazdálkodás problémáit is szorosan összekapcsolja.

Még inkább kiderül ez a II. fejezetből, amely „A földművelés állapotáról — szól — Magyarországon”. Alapmegállapítása az, hogy Magyarország földművelése igen alacsony technikai színvonalú. Ennek ellenére a talaj természetes termékenysége olyan nagy, hogy a mezőgazdasági termelés színvonalát legalább a háromszorosára, a magyarországi népesség számát pedig minimálisan kétszeresére lehetne emelni. Még ekkor sem meritené ki szerinte az ország az összes rendelkezésére álló lehetőségeket. Lombardia népsűrűsége ui. egy négyzetmérföldre a hazai 1666-tal szemben 6840 fő — Hollandiában pedig, amely egy hasonló sík terület —, egy négyzetmérföldre több mint 4000 lakos esik. Ezzel kívánja Berzeviczy dokumentálni, hogy a megkettőzött népsűrűség — ami 3400 főt jelentene magyar viszonylatban egy négyzetmérföldre — egyáltalán nem irreális szám. Azzal érvel ennek érdekében, hogy a nagyobb lakosságszám több munkaerőt, több jószágot és nagyobb forgalmat jelent — és hogy ez a nagyobb forgalom mind a belső piacot, mind pedig a külső piacot alkalmas kitágítani.

Ez az első komoly közgazdasági érvelés a népesség számának a növelése mellett hazánkban. Ugyanezt az érvelést találjuk később Marxnál is. Amidőn Marx a kapitalista fejlődést elemzi „A tőke” I. kötetében — a kapitalista népességi expanzió két fázisáról beszél. Az első fázisban mindenütt azért emelkedik a népesség számát a felvilágosult abszolutista uralkodók, hogy a munkások számát szaporítsák és ezáltal a kapitalista fejlődést nekilendítsék. Ekkor a népesség az elsődleges gazdasági tényező. A második fázisban a termelés lendületét az hajtotta előre, hogy a megnövekedett számú lakosságnak egyre nagyobb mértékben növekvő szükségletei egy további, második népességi expanziót indítottak el, mert a növekvő szükségletekre való tekintettel ki kellett terjeszteni a termelést és az újabb munkásokat és még több árutermelést kívánt.

Az első érvet a magyar szakirodalomban Berzeviczynél látjuk először megjelenni tudományos alapossággal. Az ország érdeke szerinte azért követeli a nagyobb lakosságot, hogy ezen keresztül az áruforgalmat növelni lehessen. Ezzel kapcsolatban rögtön ráter a klasszikus angol közgazdasági iskola követelményeinek a hangoztatására is, amidőn azt mondja, hogy gazdasági szabadság szükséges ahhoz, hogy a megnövekedett lakosság nagyobb forgalom mellett, nagyobb bőségben tudjon élni. Egyelőre még a külkereskedelmi vonalat élezi ki, azt hangoztatva, hogy ezért feleslegesek a kiviteli tilalmak. Ha nagy a forgalom az országon belül, nagyobb a termelés is és akkor abból nyugodtan lehet eladni külföldre is — nem fog hiányozni. Esztelen dolog tehát kiviteli tilalmakkal gátolni azt, hogy az országból árut vigyenek ki.

Így tér rá a III. fejezetben Berzeviczy a magyar ipar kérdéseire, kiemelve, hogy mily csekély Magyarország iparosodási színvonala, hivatkozva az 1776-os iparos-összeírásra, amelyet a helytartótanács végeztetett. Eszerint csak minden 242 főre esik egy iparos. A belső jólét emeléséhez tehát elsősorban gyárak és manufaktúrák létesítésére van szükség, — annál is inkább, mert Magyarországon a nyersanyag olcsó, a nép pedig szorgalmas, dolgozó, alkalmas iparűzésre.

Egyes osztrák statisztikai szerzők, mikor leírják az ország statisztikai jellegzetességeit — az úgynevezett „Staatsmerkwürdigkeiten”-t, — a régi leíró iskola stílusában, minőségi fejtegetésekkel a nép „nemzeti jellemét” is leírták, és a magyar népet úgy ábrázolták, mint amely lusta, tunya, a munkát nem szereti, és főleg alkalmatlan az iparűzésre. Berzeviczy feladatának látta, hogy

ezeket a hamis nézeteket is megcáfolja. Képtelenségnek tartja, mintha a nemzeti jellemből kifolyólag lenne a magyar nép alkalmatlan iparűzésre, és mintha erre csak az osztrákok és a csehek lennének a Habsburg-monarchiában hivatva.

Az a tény, hogy Magyarország az iparcikkek vonatkozásában szinte teljes egészében Ausztriára és az osztrák örökös tartományokra, elsősorban Csehországra van utalva, akadályozza fejlődését és ez a fő oka szerinte a csekély népességnek Magyarországon.

Ez tehát a második népességfejlődési argumentum. Minthogy nincs elegendő belső piac, belső áruforgalom, — a lakosság szükségletei sem tudnak kifejlődni, és emiatt, az ipar hiánya miatt nincs megfelelő színvonalon Magyarország népességi fejlődése, — ezért nem tud tehát felfejlődni a második kapitalista népességfejlődési fázisba. A forgalom hiányából folyó „letargia” az oka annak, hogy Magyarország lakosai két részre oszthatók: — a kisebbik rész, — a főnemesség, — buja dőzsölésben és luxusban él, és nem törődik semmivel, csak a jó étellel. A lakosság másik, nagyobb része „nyomorral küzdve, állati sorban és eltorzult ájulatban él”. A közállapotokat ilyen erős szavakkal utoljára XIV. Lajos alatt festette le *La Bruyère*, *Vauban* és más nagy francia közírók.

A következő, IV. fejezet a kereskedelmi helyzetről szól általában, az V. a kereskedelmi mérlegről, a VI. pedig az úgynevezett vámrendszerről. Tulajdonképpen nemcsak a magyar külkereskedelem problémáit veti itt *Berzeviczy* fel, de ezen keresztül a belkereskedelem és az ország egész gazdasági életének alapproblémáját is, minthogy a kereskedelmi tőkén keresztül éleződik ki elsősorban Magyarországnak a korai kapitalista fejlődésben való lemaradása.

A kereskedelmi mérleget tehát a klasszikus angol közgazdasági iskolának megfelelő szemléletben nem öncélnak tekinti, — vagyis az országba pénzt behozó eszköznek, mint a merkantilisták —, hanem világosan látja a kereskedelemnek a mezőgazdasági és ipari termeléssel, — sőt a fizetési mérleggel való szoros kapcsolatát is. *Berzeviczy* felfogása szerint minél nagyobb az a forgalom, ami nyersanyagban magyar részről Ausztria és annak örökös tartományai felé áramlik, — másrészt iparcikkben és luxuscikkekben azokból ide áramlik, — annál nagyobb elszegényedési folyamatot takar. Hazánk ui. a legalacsonyabb árakon kénytelen odaadni a nyersanyagait, amelyeket azután Ausztria feldolgozva, drága ipari árakon hoz nálunk forgalomba, kétszeresen szegényítve ezáltal Magyarországot. Nemcsak e kétirányú áruáramlásnak a bősége, és a pénzforgalomnak ez a nagy volumene, de az áramlásnak a gyorsasága is a kizsákmányolás méreteit fokozza. Ez a meglátás egyben a pénzforgalom törvényszerűségeinek is ragyogó alkalmazása. Ennek a kizsákmányoló kereskedelmi politikának legfőbb eszköze Ausztria részéről az úgynevezett harmincad-vámrendszer. Erre mutat szerinte annak három fő tendenciája: 1. az, hogy a harmincad-vámrendszer kifejezetten Magyarország iparosodásának a megakadályozására irányul, 2. hogy a magyar nyersanyagok olcsó átvételét célozza, s 3. hogy megakadályozza Magyarország külkereskedelmi forgalmát, előnyösebb feltételek mellett, más országokkal.

A harmincad-rendszert bíráló VI. fejezethez logikusan kapcsolódik a VII. fejezet, amelyben Magyarország és Ausztria, valamint az örökös tartományok közötti gazdasági viszony kérdését veti fel *Berzeviczy*. Kiindulása az az Ausztriában gyártott ideológia, mely az úgynevezett „magyar veszély” elmélete címen

ismert, — nevezetesen, hogy Magyarország politikai és gazdasági törekvései veszélyeztetik Ausztria és az örökös tartományok gazdasági érdekeit. Ez egyik legfőbb érv Magyarország elnyomása és gyarmati sorban tartása mellett. *Berzeviczy* ezzel kapcsolatban utal arra, hogy helyesen felfogva a magyar iparosítás és a magyar kereskedelem kifejlődése az összbírodalomnak is érdeke és e megállapítása bizonyítására statisztikai és népességi érveket is hoz fel.

Kifejtése szerint Magyarországnak a hozzákapcsolt összes területekkel együtt kb. 6160 négyzetmérföld területe és összesen 12,7 millió lakosa van, — összkereskedelmi forgalmának értékét pedig 24,7 millió bírodalmi forintra lehet tenni. Ezzel szemben Ausztriának és az osztrák örökös tartományoknak a területe kisebb, csak 4440 négyzetmérföld, lakosainak a száma is kevesebb valamivel, 12,5 millió, — ennek ellenére Ausztria és örökös tartományai 52 millió bírodalmi forintot forgalmaznak — azaz kétszer is többet, mint Magyarország, a maga nagyobb területével és nagyobb lakosságával. Hogyan tudná tehát Magyarország komolyan veszélyeztetni Ausztria és az örökös tartományok gazdasági érdekeit, hol van itt a „magyar veszély”, — kérdezi *Berzeviczy*.

A VIII. fejezet a magyar útrendszer és hajózás problémáit érinti, mint amelyek sorrendben első akadályai annak, hogy a magyar kereskedelem, a magyar ipar és a magyar mezőgazdaság kapitalista áruforgalma kifejlődjék. Amíg ugyanis a kapitalista fejlődés jobban neki nem lendült, és az útépités megfelelő technikáját nem dolgozták ki, a kor legjobb elméit állandóan foglalkoztatta a legolcsóbb, leggazdaságosabb, a legnagyobb árutömegeket szállító belső vízi közlekedés lehetősége a belső piac kialakítása érdekében. Ebben a korszakban hazánkban szintén többen foglalkoztak közgazdasági megfontolások alapján ilyen gondolatokkal, — hogy csak a legnevesebbeket említem, *Berzeviczy* előtt elsősorban *Tessedik*, utána pedig *Széchenyi István* foglalkozott ezzel a problémával.

Ehhez a kérdéshez kapcsolja *Berzeviczy* az északi kereskedelem problémáját a IX. fejezetben, amelyre elgondolása szerint szintén elsősorban vízi úton kerülhetne sor. Felső-Magyarországon vannak ui. bizonyos olyan folyók, amelyek a Kárpátokon át Lengyelország felé folynak és úgy gondolja, hogy az északi országokkal való forgalmat elsősorban ezen az olcsó víziúton lehet gazdaságosan lebonyolítani, főleg az északi és keleti tengeri kikötők, tehát Danzig és Stettin felé. Ehhez kapcsolódik logikailag az utolsó fejezet, — a XI. is, ahol megfogalmaz egy konkrét felirati javaslatot ékes latin nyelven a magyarországi karokhoz és rendekhez, amelyben javasolja, hogy az országgyűlés foglalkozzon az északi kereskedelem problémájával.

A IX. és XI. fejezet közé iktatja be *Berzeviczy* mint X. fejezetet azokat az elméleti fejtegetéseit „Néhány közgazdaságtani tétel” címmel, — melyek a legfontosabb általános érvényű megállapításokat és törvényszerűségeket foglalják össze. Kiindulása is nagyon újszerű már, midőn azt fejtegeti, hogy a szükségletek kifejlesztése a gazdasági fejlődés ugrópontja: a barbároknak kevés a szükségletük, de éppen ezért gazdasági életük is fejletlen, — a kultúrnépek szükségletei viszont végtelenül kiterjeszthetők. Ebből folyik *Berzeviczy* gondolatmenete szerint az ipar és a kereskedelem, de a népesség növekedésének a szükségessége is.

Műve elméleti lezárásánál tehát már szerzőnk kifejezetten arra a második érvre hivatkozik, amelyet *Marx* mint időrendben a második fő népességfejlődési tényezőt említ. Ez húzza alá a belső termelőerők és a belső piac fontosságát.

gát. Ennek jobb alátámasztása érdekében hivatkozik egyébként arra is, hogy a külföldi tapasztalatok bizonyítják ennek a tételnek az igazságát. Ahol ugyanis ennek a fejlődésnek az útjára léptek, mint tudniillik a fejlődésben előttünk járó országokban, ott növekedett maga a népsűrűség is. A népsűrűség tehát döntő gazdasági fejlődési kritérium —, ahogy ezt *Berzeviczy* hangsúlyozza. Arra is hivatkozik, hogy Anglia ennek az új típusú gazdasági fejlődésnek az érdekében kereskedelmi háborúkat is hajlandó volt viselni, — tehát átmenetileg népességén hajlandó volt a nagyobb halálozási veszélynek is kiténni, csak azért, hogy a gazdasági növekedés feltételeit biztosítsa.

Egy másik fontos közgazdasági alaptételként fejti ki azt az előbbi gondolatmenettel összhangban, hogy nem a pénz a gazdagság forrása.

Végül kifejti *Berzeviczy* fő gazdaságpolitikai elképzeléseit is, rámutatva, hogy melyek a legfontosabb teendők Magyarország gazdasági fellendítése érdekében. Itt reális módon kapcsolja össze az angol klasszikus közgazdasági iskola gondolatkörét a fejlett kontinentális merkantilizmusnak az angol közgazdaságtan felé fejlődő német változatával, a kameralista közgazdaságtannal, mely az állam szerepét hangsúlyozta ki a gazdasági fejlődésben. Fontos gazdaságpolitikai felismerése ilymódon az, hogy az államnak kell ezt az új gazdasági fejlődést irányítania, mégpedig olymódon, hogy a termelés egyes szektorainak megfelelő, arányos fejlődését biztosítsa. *Berzeviczy* tehát kitűnő statisztikai felkészültségéből kiindulva — a nagy nemzetgazdasági munkamegosztás elvének felismeréséhez, az arányos fejlődés követelményének megfogalmazásához, mint alapvető gazdaságpolitikai irányítási követelményhez is eljutott a gazdasági fejlődés törvényszerűségeinek felismerése alapján, amelyet a tervszerű arányos fejlődés törvényeként fogalmazott a szocializmus meg.

Berzeviczy szerint a termelés alapja szilárdan a mezőgazdaság, mert ez állítja elő a nyersanyagokat. Ez nem fiziokrata felfogás tehát, mintha a mezőgazdaság lenne a „legproduktívabb” termelési ág, hanem klasszikus közgazdaságtani tétel, mely a mezőgazdaságot mint a nyersanyagtermelés hordozóját az egész gazdasági élet bázisaként fogja fel. Ezzel kell összhangba hozni a második fő ágat, az úgynevezett feldolgozó, vagy nemesítő ipart és a harmadikat, a kereskedelmet. Ez utóbbi azáltal, hogy elosztja az árukat a belső és a külső piacon, tulajdonképpen kialakítja a kapitalista áruforgalom teljes rendszerét, — ezért *Berzeviczy* szerint lényegileg a termelés befejezésének tekinthető, vagyis maga is „feldolgozó ipar”, mert csak annak révén jut el az áru a fogyasztóhoz. Ez tehát annak a gondolatnak a felbukkanása, melyet később *Marr*-nál is megtalálunk, aki a kereskedelmet és a szállítást ebben az értelemben szintén „meghosszabbított termelésnek” tekintette.

IV. A JOBBÁGYKÉRDÉSSSEL FOGLALKOZÓ MUNKA ÉS NÉPESSÉGI VONATKOZÁSAI

Berzeviczy első és jelentőségére nézve is alapvető közgazdasági munkája mindenfelé, nemcsak kormánykörökben, de 1802. és 1805. évi országgyűléseken is figyelmet keltett, miután ezeken az országgyűléseken a karok és a rendek elsősorban Magyarország kereskedelmének és iparának legfontosabb kérdéseivel foglalkoztak. Mint említettük, a mű 1802-ben német fordításban Weimarban is megjelent, és ez a fordítás meghozta azt a sikert is *Berzeviczy*nek, hogy a

göttingai egyetemmel szoros kapcsolatban működő Porosz Királyi Tudományos Akadémia is tagjai sorába választotta.

Az első munka sikere *Berzeviczyt* arra indította, hogy a közgazdasági kérdésekkel még behatóbban foglalkozzék. Így született meg második műve, amelyet 1804-ben, ugyancsak latin nyelven írt meg a következő címmel: „*De Conditione et Indole Rusticorum in Hungaria*”, vagyis „A magyar jobbágyok állapotáról és jelleméről”. Harmadik műve is csakhamar napvilágot látott. Ezt egy második északi utazás tapasztalatai alapján írta meg „*Ansichten über den Welthandel*”, vagyis „Nézetek a világkereskedelemről” címmel. Ez Pesten, 1808-ban jelent meg német nyelven.

E két munkával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy mindkettő szerkesztése az első közgazdasági műnek. Az első közgazdasági műben Magyarország egész gazdasági helyzetét vázolta fel *Berzeviczy*, és utalt mindazokra a gazdaságpolitikai problémákra is, amelyek megoldása nélkül az ország nem léphet a kapitalista fejlődés útjára. Itt fejtette ki azokat a legfontosabb elméleti alaptételeket is, amelyek megfogalmazzák a kapitalista fejlődésnek a legfontosabb követelményeit elméleti közgazdaságtani szempontból.

Az első mű konzekvenciáit végiggondolva *Berzeviczy* rájött ugyanis arra, hogy két speciális kérdésnek a megoldása nélkül nem lehet a kapitalista fejlődés követelményeit megvalósítani. Az egyik kérdés abból adódott, hogy Magyarország kapitalista fejlődésének döntő akadálya a magyar parasztság hátrébb állapota. A másik kérdés Magyarország kapitalista világkereskedelmébe való bekapcsolódási lehetőségeinek konkrét vizsgálata volt, — miután az első műben *Berzeviczy* csak azt fejtette ki, hogy Magyarország gyarmati kezelése és a vámcsad-vámrendszer megakadályozza azt, hogy más külső országokkal kapitalista alapon kereskedhessen.

A magyar jobbágyról szóló műnek egyébként a sorsa is érdekes. *Berzeviczy* nem tudta a művet megjelentetni, mert a helyi cenzor eltanácsolta, és helytartótanácsi engedélytől, országos fő kormány szerv döntésétől tette függővé, hogy a mű egyáltalán megjelenhessen. *Berzeviczy* jobbnak látta elállni ettől, — a könyv azonban kéziratban gyorsan terjedt, míg végül is *Máriási József Berzeviczy* beleegyezése nélkül kinyomtatta a saját költségén. A címlapot nem szedték ki, mert *Máriási* meg akarta ezt beszélni *Berzeviczy*-vel. *Berzeviczy* a kézirat sorsáról értesülve, eleinte haragra gerjedt, — de végül is rezignált és megadta a mű címét. A munka addigra azonban már címlap és cenzúra nélkül forgalomba került a *Máriási* által kinyomtatott példányokban, sőt kicsempészték Németországba is. Német nyelven azonban csak egy kivonat jelent meg 1806-ban, névtelenül, és olyan előszóval, mely hangsúlyozta, hogy a szerző beleegyezése nélkül jelenik meg.

Az előszóban *Berzeviczy* kifejtette, hogy műve lényege az, hogy hazánk belső állapota milyen, hogyan alakultak ki az egyes osztályok, és melyek a nép jólétének vagy nyomorának okai, milyen képet mutat a nemzet megélhetése, és ezeknek a tükrében hogyan fejlődött ki alkotmánya. Feltűnő, hogy milyen modern társadalomtörténeti, illetve gazdaságtörténeti megalapozással nyúl *Berzeviczy* ehhez az alapvető kérdéshez, és milyen tudományos alapos-sággal kapcsolja össze a legalapvetőbb és legnépesebb társadalmi osztály, a parasztság életszínvonalának kérdését a népességfejlődés és a gazdasági haladás nagy kérdéseivel és a nemzet jövőjének kérdésével.

A munka egyébként három részből áll. Az első a *paraszttság kialakulásáról* beszél általában, a népvándorlástól kezdve megadva a jobbágyságnak mint hűbéri intézménynek a kifejtését szinte jogtörténeti alapossággal. A második részben a magyar jobbágyság történeti kifejlődését fejti ki, különösen saját korának a viszonyaival foglalkozva igen behatóan. Miután 1790-ben, a Szepes megyei úrbéri rendezés idején, *Berzeviczy* a Szepes megyei úrbéri bizottságnak a jegyzője volt, és ő fogalmazta az Urbáriumot, — ennek a kérdésnek minden jogi részletét kitűnően ismerte. A német kiadás kiadói előszava pedig azt is hangsúlyozta, hogy a mű szerzője maga is földesúr és gyakorlati gazda, tehát a szóbanforgó kérdés legalaposabb gyakorlati ismerője.

A harmadik rész a magyar jobbágyság természetéről és lelkialkatáról szól, melyben *Berzeviczy* szinte a magyar paraszttság szociológiáját adta. Ebből vezette le az emberi jogok kiterjesztésének követelését erre az osztályra. A német kiadásban csak a második részt találjuk meg hiánytalanul összefoglalva, és az első részből valamit, — ez a harmadik rész abból teljesen kimaradt, miután ez a rész a német olvasó-publikumot kevésbé érdekelhette.

Nagyon érdekes a második rész azon kiinduló megállapítása, hogy a magyar adórendszer olyan bonyolult, hogy aki nem kíséri végig kialakulását történetileg és gazdaságtörténetileg, továbbá a gyakorlatból sem ismeri azt, az soha sem fogja kiismerni magát ebben a kérdésben.

Munkája e részének végkövetkeztetése az, hogy a magyar jobbágyság hihetetlen adóterheket visel. Megállapítása szerint 255 rajnai forintra és 20 krajcárra tehetők általában országos átlagban egy magyar jobbágy adóterhei. Ez a teher közgazdasági szempontból azért túlméretezett, mert egy egész jobbágyi telek 1000 rajnai forintnál többet nem ér és 6⁰/₀-os kamatozás mellett 60 — Ft-ot kereshetne a jobbágy egész évi munkája gyümölcsével az alapul vett 1000 rajnai forintos tőkebefektetéssel. A magyar paraszt iparkodása és erőlködése olyan nagy azonban, hogy nézete szerint közel 180 — Ft-ot hoz ki egy évben csak arra, ami neki megmarad, noha még 255 — Ft-ot kell ezen felül kihoznia az adóterhekre. Ezek az adatok rámutatnak arra, hogy a magyar hűbéri mezőgazdaságban milyen méretű kizsákmányolás folyt. Az általa mellékelt adótehertáblázatok kimutatják azt is, hogy az egyes megyékben és országrészekben ezen a globális számvetésen alapuló értéken felül milyen hatalmas különbségek találhatók, azaz statisztikailag szólva kimutatja azt, hogy milyen nagy a szóródás az adózási viszonyokban, és hogy teljesen a történelmi fejlődés esetlegességeinek és egyes speciális körülményeknek függvénye az, hogy az egyik vidéken több adót, a másikon kevesebbet fizet-e a jobbágy. A latin nyelvű, különben teljesebb műben *Berzeviczy* két táblázatot közöl, melyek közül az első az 1791. évi országos általános dikális összeírás adatainak kivonatát tünteti fel, a második pedig Magyar-, Horvát- és Szlavonország megyéinek és kerületeinek adóösszesítését adja meg jobbágyporták szerint. A német nyelvű kivonathoz azonban időközben még egy harmadik táblázatot is összeállított, amely az országos átlagos értékek most már statisztikailag is pontos kimunkálását tartalmazza, a két előző tábla, a dikális összeírások és a jobbágyporták adóösszeírásának több évi átlagos eredménye alapján.

Berzeviczy munkájának e része színvonalban és tárgyismeretben Tessediknek a magyar parasztról szóló hatalmas munkájával helyezhető egy sorba, ha talán nem is olyan részletes, hordereje mégis nagyobb és átfogóbb jelentőségű, — különösen, ami népességtudományi vonatkozásait illeti.

Idevágó fejtegetései abból indulnak ki, hogy Európa egyes részeiben a kormányok újabban nagy figyelmet fordítanak a népesség növelésére, noha ez a figyelem inkább csak elméleti jellegű. *Berzeviczy* szerint Magyarországon különösen súlyos ez a probléma, mert olyan helyzet alakult ki a majorsági gazdálkodás keretei között, hogy a földesuraknak hasznosabb marhákat tartani a pusztákon, semmint emberekkel népesíteni be a birtokokat, noha már a római köztársaság fénykorában a lakosság szaporodását törvényhozási úton is elősegíteni törekedtek. A háromgyermekes apa fel volt mentve a fejadó alól, a hivatalokra és méltóságokra elsőbbséggel bírt, akinek pedig nem volt leszármazottja és felesége, az nem örökölhett. *Berzeviczy* tehát e figyelemre méltó és *Schwartner* által is megismételt megállapítását a római klasszikus törvényhozás példájával támasztja alá, mint általában a kor szerzői Süssmilch nyomán, és hiányolja, hogy az ő korában nincs ilyen népesedési törvényhozás, sőt sok olyan jogszabály és egyéb jelenség van, amely egyenesen akadályozza a népszaporodást.

Ez utóbbiak között említi a háború viselésének újabkori módját, tehát a löfegyvereknek egyre nagyobb méretű alkalmazását, — vagyis egy olyan problémát, melyre később Engels is hivatkozott. Ez sokkal többeket foszt meg életétől és egészségétől, mint a háborúskodás régebbi módja. E mennyiségi szempont mellett, — mint kiemeli — annak minőségi oldala sem elhanyagolható, hiszen a katonáskodáshoz a legegészségesebb és legszebb termetű férfiakat választják ki, s ezek tömegével nem képesek házasodni.

Nem kevésbé káros a népszaporodás szempontjából a római katolikus pap-ság nőtlensége, — ami szintén kielezett probléma volt e korban. Végül egy harmadiknak említett tényező, a fényűzés, — a barokk század szellemének megfelelő feleségtartás nagy kiadásai, ami szintén sokakat visszatart a házasságtól. Ez természetesen elsősorban a főnemesi osztályra vonatkozik, de élő probléma volt a szegény néposztályoknál is, ahogy ezt *Tessedik* utalásai is bizonyítják. Érdekes *Berzeviczy* azon érvelése is, mely szerint a megkötött házasságok is annál jobban romlanak, minél többen vannak a nőtlének, mert hiszen annál több a hűtlenség.

Berzeviczy a népesedéspolitikai legégetőbb kérdései között említi a birtoklás bizonytalanságát is, értve ezalatt a nemesi birtok szabad adás-vételének a tilalmát, amely elzálogosításokra és eladósodásra vezet. Ez a fő akadályja tulajdonképpen annak, hogy egy kapitalista értelemben vett „szabad” mezőgazdaság alakuljon ki, amely a földet is árunak tekinti. Egy számszerű kalkulációval is bizonyítja, hogy a nemesség egyszerűen nincs abban a helyzetben, hogy megszabaduljon az adósságaitól, amiben a pénzértéktelenedés szerepét is kiemeli a fokozatos devalvációk következtében.

Igen mély népesedéspolitikai megjegyzése az is *Berzeviczy*nek az adózással kapcsolatban, hogy „... szofizma az a szólásmód, hogy a paraszt annál szorgalmasabb, minél több adót fizet, — és minél nyomorultabb, annál több gyermeket nemz. E képtelen hazugság csak arra szolgál, hogy az elnyomás számára ürügyül szolgáljon.” *Berzeviczy* szerint az egészséges adózási alapelv csak az lehet, hogy a testi szükséglet semmiféle adónak nem vethető alá, — csak a felesleg az, amit nézete szerint meg szabad adóztatni.

Ezekben a népesedéspolitikai fejtegetésekben egyébként érdekes bűntető-

jogi fejtegetések is találhatók — akárcsak az alig valamivel későbbi *Fejes János*-féle első magyar népességtudományi értekezésben — többek között a halálbüntetés és pallosjog ellen is érvelve a népesség „megtartása” érdekében.

V. BERZEVICZY A VILÁGKERESKEDELEM PROBLÉMÁIRÓL

E munka előszavában *Berzeviczy Baconra* való hivatkozással arra céloz, hogy ebben a munkában olyan idegen országok viszonyait is érinti, amelyeket személyes tapasztalatból nem ismer — mint pl. Oroszország, Törökország, vagy a Közel-Kelet. Ismereteit ezekre nézve a korabeli leíró statisztikai művekből merítette.

E mű alap gondolatát egyébként az 1793-ban és 1796-ban a francia forradalmi kormány részéről kialakított kontinentális kereskedelmi zárlat szolgáltatta, melyet a császárság korában *Napóleon* a francia iparfejlesztés leghatalmasabb eszközévé épített ki, kiterjesztve és megszigorítva azt a napóleoni befolyás alatti területeken, tehát elsősorban Németországban és Közép-Európában, 1806-ban és 1810-ben. Ezen napóleoni intézkedések következtében Európában súlyos áruhiány és drágulás állott elő és ezért *Berzeviczy* úgy vélte, hogy ez az új történelmi helyzet hatalmas alkalmat teremt arra, hogy Magyarország és egyáltalán a Habsburg-Monarchia is kiszabaduljon saját autark közgazdasági rendszerének kereteiből és új külkereskedelmi horizontok felé orientálódjon. *Berzeviczy* szerint olyan új helyzet állott elő, mely hasonló az újkori világkereskedelem kialakulása előtti időszakhoz, mely lehetővé tette a spanyol—holland—angol világkereskedelem fellendülését.

Berzeviczy elgondolása szerint ezt a helyzetet meg kell ragadni és a Habsburg-Monarchiának részben Oroszországgal, részben a Közel- és Távolabbi-Kelettel — elsősorban Törökországgal és Perziával, mind szárazföldi úton ki kell építeni kereskedelmét, — mind a víziutak lehetőségeit is ki kell erre a célra használni. E célból a Balti-tengert kellene az Adriai-tengerrel összekötni, s ugyanakkor Szueznél is át kellene vágni a földszorost a szuezi csatorna kiépítése céljából. Kétségtelen, hogy ha ekkor, a kontinentális zárlat teremtette rendkívüli alkalmat a Habsburg-birodalom, a cári Oroszország és Törökország megragadták volna és éltek volna a kapitalista külkereskedelem nyújtotta fejlődés lehetőségeivel, akkor be tudtak volna hozni valamit lemaradásukból e téren az élenjáró nyugati nemzetekkel szemben. E zseniális gondolatmenet hibája abban rejlik, hogy ezek az országok éppen azért voltak erősen lemaradva a nyugati kereskedelmi fejlődés mögött, mert ezek még többnyire a feudalizmuson, sőt helyenként a rabszolgaságon alapuló gazdasági viszonyok között éltek, és főleg amiatt nem tudtak a *Berzeviczy* által javasolt modern világkereskedelmi gazdaságpolitikai megoldáshoz nyúlni, mert a belső piac gazdasági kifejlődésének hiánya ezt nem tette még számukra lehetővé. Amellett a kontinentális zárlat sem volt maradandó világ gazdasági konstelláció, — ha ezt *Berzeviczy* e munkája megírásának időpontjában nem is lehetett biztosan előrelátni.

Később, 1814-ben a bécsi kongresszus alkalmából *Berzeviczy* egy újabb emlékiratban megismételte e műben foglalt javaslatait, és kiterjesztette azokat Poroszországra is, mely vezető nagyhatalom lett a bécsi kongresszuson. Ebben azt is kifejtette, hogy tulajdonképpen a kongresszusnak nemzetközi folyóknak

kellene nyilvánítani nemcsak a Rajnát, hanem az Elbát, az Oderát, a Viszultát és a Dnyesztert is, hogy az általa kifejtett elgondolás megvalósulhasson. Rámutatott arra is, hogy kereskedelmi szerződéseket kell sürgősen kötni a keleti országokkal és konzulokat kell odaküldeni, akik beutazzák az új területeket és megbízható adatokat gyűjtenek ezeknek az országoknak a kereskedelmi, továbbá általános gazdasági és népességi viszonyairól. Ez ugyanaz a gondolat, mint amely a velencei köztársaságban a XV. század elején felmerült, és amelyből a külföldi országokról szóló statisztikai jelentések, az ui. „relazionik” kifejlődtek, s amely később meg is valósult az Osztrák–Magyar Monarchia s ezen országok viszonylatában.

Végül javasolta, hogy egy tőkegazdag kereskedelmi társaságot kell részvénytársasági formában létrehozni, amelyben a kormánynak is részt kell vennie, — tehát egy félig állami, félig magántőkés vállalkozás formában — és ennek a hatáskörébe kell a levantei kereskedelmet és a közép-keleti kereskedelmet utalni, a holland Kelet-Indiai Társaság és az angol Kelet-Indiai Társaság analógiájára.

Nagyon alapvetőek azok az elméleti fejtegetések is, amelyeket e gyakorlati javaslatokat tartalmazó mű kapcsán *Berzeviczy* kifejtett. Noha a kereskedelem szabadságának beható megindokolásával kezd, s idézi ezzel kapcsolatban *Smith Ádám* híres 1776-os művének negyedik könyvét is, ugyanakkor azonban tovább is megy ennél. Azt is kifejti ugyanis, hogy a kereskedelmi szabadságot a kapitalista fejlődésben lemaradt országokban nem lehet minden átmenet nélkül megvalósítani, miután a hirtelen átalakulás több hátránnyal járna ezekben az országokban, mint előnnyel. Csak fokozatosan lehet erre az útra térni, — vagyis a teljes kereskedelmi szabadság egyelőre csak végcél lehet a kereskedelmi politika terén.

Berzeviczy e gondolatai igen nagy jelentőségűek, a közgazdasági elméletek története szempontjából. Idővel másutt is jelentkezett az a felismerés, hogy a nyugaton megindult gyors kapitalista fejlődés vívmányait a fejlődésben lemaradt, félfüudális-félkapitalista viszonyok között élő országok nem tudják teljes szabadkereskedelemre való áttéréssel megvalósítani, mert ha azonnal megnyitnák a szabad kereskedelemnek országukat, úgy a fejlettebb országok fölényesen olcsó áruai lehengerelnék belső piacukat. Így a szabad verseny nem engedné meg soha, hogy a saját belső ipar és a belső kereskedelem felnőjön az önálló kapitalista fejlődés által megkívánt színvonalra. Ezt a gondolatot a legkorábban amerikai tapasztalatai alapján a német *List Frigyes* fejté ki utána, aki 1841-ben megjelent munkájában — „A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere”-ben megteremtette ennek a kérdésnek kifejtett tudományos ideológiáját, megalapítva ezzel a közgazdaságtan „nemzeti iskoláját”. Ez a tanrendszer kezdett hatni Magyarországon is, midőn előbb *Kossuth*, majd a független kormány is erre az alapra helyezkedett, szemben a Habsburg-Monarchia kereteiben elképzelt fejlődéssel.

E döntő és igen korai világgazdasági felismerésével tulajdonképpen *Berzeviczy* is kilépett a saját maga által képviselt politikai keretből, — a Habsburg-Monarchia politikai kereteiből. Midőn elérkezik oda, hogy ha egyenlő szintre kívánunk a Monarchia fejlettebb örökös tartományaival helyezkedni, úgy a nemzeti kapitalista fejlődés útja az egyetlen út, — vagyis védvámokkal kell védekezni azok áruai ellen, hogy a magyar ipart fel tudjuk építeni, akkor első előfutára lesz mind *List* rendszerének, mind *Kossuth* politikájának nem-

csak Magyarországon, de Európában is. E meglátások a gazdasági fejlődés törvényszerűségének felismerésén keresztül tehát fontos láncszemet jelentenek a népességfejlődés feltételeinek biztosítására is, és szervesen tartoznak hozzá *Berzeviczy* népességtan elméleti elképzeléseéhez, — noha látszólag tisztán a közgazdaságtani elmélet, illetve külkereskedelmi politika területén mozognak.

VI. BERZEVICZY FŐMŰVE: AZ ELMÉLETI KÖZGAZDASÁGTANI KÉZIRAT

Berzeviczy eddig ismertetett publikált gazdaságpolitikai jellegű munkássága, amelynek alapján elméleti általánosításokig tudott eljutni, szigorúan induktív gondolatmenetű. Műveinek időrendje is következetesen megfelel ennek az induktív logikai láncnak.

Csak élete vége felé jutott el *Berzeviczy* odáig, hogy ennyi erudíciónak az eredményeképpen meg kellene kísérelni most már egy kifejezetten elméleti közgazdaságtani munkában, mintegy kézikönyvszerűen összefoglalni az eddigi munkáiból levonható legfontosabb elméleti tételeket.

Ezt a munkát 1819-es dátummal írta meg, s az kézirat formájában került elő a családi levéltárból „*De Ōconomia Publica*”, a közgazdaságtanról címmel. E munkáját a Magyar Tudományos Akadémia publikálta először 1902-ben — másik három, eddig ismertetett munkájával együtt — *Gaál Jenő* fordításában és *Földes Béla* szerkesztésében.

Berzeviczy ezt az utolsó, életművét megkoronázó munkáját is szerette volna publikálni. Egyik leveléből tudjuk, hogy a könyvcenzorok egymáshoz küldöztették a kéziratot, mert senki sem akarta a felelősséget vállalni a kinyomtatásért. A kézirat így végül is elkallódott, mert *Berzeviczy* ekkor már súlyos beteg volt, s nem ért rá kézírata sorsával foglalkozni, három évvel később pedig meg is halt.

Berzeviczy ebben a legérettebb művében a „Politikai Gazdaságtan” terminológiát használja. Mint írja, nem akart utalni a mű címében a nemzetre, ezért került a „nemzetgazdaságtan” kifejezést, s ezért nyúlt vissza *Montchrétien* francia közgazdász által, az 1600-as évek elején kialakított elnevezéshez, melyet az angol klásszikus iskola is magáévá tett. *Berzeviczy* véleménye szerint Magyarországon mint több nemzetiségű államban a közgazdaságtannak az ország minden lakosára érvényes tételeket kell tartalmaznia, — sőt tulajdonképpen egyenesen több országra is érvényesnek kell lennie.

A későbbiekben *Berzeviczy* azt is kifejti, hogy nem is szabadna tulajdonképpen egy országnak sem a gazdálkodásban a másik rovására előnyöket szereznie, hanem a kölcsönös előnyök és a kölcsönös érdekek tiszteletben tartásának az elvét kellene a közgazdaságtan terén világviszonylatban érvényesíteni. Ez — mint látjuk — bizonyos fokig már nem utilitarista, de idealista felfogása a közgazdaságtan elméletének, mert a nagy angol klásszikus közgazdászok is világosan látták és nem zárták ki azt a lehetőséget, hogy elleptét keletkezhet a gazdálkodás területén nemcsak egyének, de országok között is a szabadelvű, azaz klásszikus közgazdaságtan alapján is. Mégis úgy képzelték, hogy hosszabb időre meg fog valósulni a *Bentham* által megfogalmazott utilitarista cél — a „legnagyobb szám legnagyobb boldogsága”.

A munkát közelebbről megvizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy 16 fejezetre oszlik és teljesen elméleti felépítésű, s noha rendszere nem teljesen érett, igen kerekén foglalja össze a legfontosabb alapvető politikai gazdaságtani tudnivalókat.

A mű előszava elé *Berzeviczy* ajánlást is írt a kor divatja szerint, — *I. Ferenc* császárnak ajánlva munkáját. Ugyanakkor azonban egy közkeletű klaszikus közgazdaságtani tételre is hivatkozik, mely szerint az egyéni hibából és vétkekből is keletkezhet közjó. Miután a jó és a rossz dolgok okai egyre bonyolultabbá válnak, szükségesnek tartja a közgazdaságtan tanulmányozását. Ezért abban bízik, hogy a császár meghallgatja a tudomány szavát és a gondjaira bízott népek boldogságára fogja annak igazságait felhasználni. Nem túlzottan barokk ajánlás ez, inkább rövid, tudományos és erkölcsi magasságokban szárnyaló, azaz *Berzeviczy* lelkivilágának hű tükörképe.

A mű előszava viszont részletes és bölcselkedő jellegű. Abból indul ki, hogy a társadalom elveinek olyanoknak kell lenni, hogy az emberek folyton jobbak, tökéletesebbek és boldogabbak legyenek az utilitáris célkitűzéseknek megfelelően. Miután azonban minden emberi dolog, alkotmány, birodalom, törvény keletkezik, növekszik és meghal, a kormányzásnak szerinte nagyon fontos ezeket a változásokat ismernie. Ezért tulajdonképpen az ezekkel foglalkozó államtudomány az, amelyen a kormányzás is alapul. Ez két fő részből áll, a jogtudományból és a közgazdasági tudományból. A jogtudomány — *Berzeviczy* véleménye szerint — már fejlettebb, a közgazdasági tudomány azonban még meglehetősen fejletlen. Ezért tartja kötelességének erről a tárgyról népszerűen értekezni, mintegy kézikönyv alakban, méghozzá latinul, hogy első sorban a magyar állam vezetői, a „tekintetes karok és rendek” vezérfonalat találjanak gazdasági kérdésekben az ország kormányzásához.

Ez az előszó pontosan kitűzi tehát a mű célját, kiemelkedő elméleti tisztasággal és világossággal elhelyezi a mondanivalót a tudományok rendszerében és nagyon haladó tudományos elvekből indul ki a gazdasági fejlődés, a közjó és a társadalom viszonya vonatkozásában.

A mű első fejezetei egyébként a közgazdaságtani alapfogalmak világos kifejtését adják. Az *1. fejezet* a „vagyonnal” foglalkozik, pontosabban a nemzeti vagyonnal, anélkül, hogy a „nemzeti vagyon” terminológiát használná, ugyanabból az okból, amiért a „nemzetgazdaságtan” terminológiát is kerülte. Ezért „közvagyonnak” nevezi és a klasszikus iskola felfogásának megfelelően definiálja, különbséget téve vagyon és tőke között is. Kifejti *Berzeviczy* azokat a fogalmakat is csírájukban, amelyeket később Marx fejt ki részletesen, amidőn „termőtőke” és „nem termő, meddő tőke” között is különbséget tesz.

Már itt rámutat arra a népességi szempontból jelentős kérdésre is, hogy a vagyon megoszlása egyik alapvető problémája a közgazdaságtannak és ezzel kapcsolatban azt is kimondja, hogy ennek kritériuma az, hogy a lakosságnak minél kisebb része szűkölködjék. Emiatt arra kell törekedni, hogy a vagyon és gazdagság az „alsó nép” legnagyobb részének is kijusson. Végül érdekes adatokat mutat be a fejezet végén arra nézve, hogy milyen statisztikai próbálkozások állanak rendelkezésre a nemzeti vagyon és jövedelem becslésére nézve és utal arra, hogy magyar viszonylatban semmi olyan támpont nem áll rendelkezésre, mely egy ilyen kísérletet lehetővé tenne.

A *2. fejezet* a *kamattal* foglalkozik. Meg kell említenünk, hogy kamat alatt *Berzeviczy* a tágabb értelemben vett kamatot érti, tehát azt, amit korának

kapitalista közgazdaságtana, — vagyis ebben benne van nemcsak a kamat, hanem a profit is, noha terminológiában nem tesz még különbséget köztük.

A 3. fejezet az érték és az ár kérdésével foglalkozik. *Berzeviczy* tudományos gondolkodására vall, hogy a munkaérték alapján áll, mint a klasszikus iskola hívei általában, de szerepet játszik szerinte az érték kialakításánál az is, hogy az áru használhatósága „valódi vagy vélt kritériumokon alapul”. Ez finom megkülönböztetés *Berzeviczy* részéről. Jól látta egyébként az árak átlagár jellegét is, feltételezve, hogy a szabad verseny, mint az a mechanizmus, amely az árakat közelíti az értékekhez, zavartalanul működik.

Még nagyobb érdeme *Berzeviczy*nek, hogy meglátja az árakon keresztül a jövedelemelosztásban jelentkező bajokat is: a bérmunkások, akik napszámból élnek és tőkével nem rendelkeznek, kénytelenek munkájuknak értéke alatt megállapított árát elfogadni, ami klasszikus expozíciója a tőkés gazdaság legalapvetőbb problémájának, a kizsákmányolásnak. A gyárakban, a nagy ipartelegeken a munkások csak annyi bért kapnak, hogy életüket továbbtengessék. *Berzeviczy* ezért azt tartja szükségesnek, hogy a kormány hasznos közmunkákat kezdeményezzen, és ezáltal a fölösleges munkáskezel elvonja a szabad kapitalista szektorból és így ezzel normalizálja a bérhelyzetet a kapitalista munkaerőpiacon. Ez teljesen mai, XX. századi gondolat.

Berzeviczy e témát azzal folytatja, hogy a munkabér nagyságáról folyó, spekulációk helyett a társadalom gyarapodása szerinte a döntő kritérium. Világos meglátása ez annak, hogy a munkabér önmagában nominálbér jellegű, és hogy a reálbér dönti el a népesség életszínvonalát.

Ami *Berzeviczy* főművének további szerkezeti tagozódását illeti, *Berzeviczy* először a három fő termelési ágról beszél, — a mezőgazdaságról, az iparról és a kereskedelemről — és azután tér át a pénzről szóló tanításokra, majd pedig az államháztartással kapcsolatos ismeretekre. A művet úgynevezett „elméleti elmélkedések” és annak egy megisméltése, függeléke zárja le.

A népességről szóló rész tulajdonképpen eleje sorolna a termelés főágairól szóló résznek, — elméletileg előbb van a népesség s azután van a gazdálkodás. Ezt azonban *Berzeviczy* a mezőgazdaságról szóló rész után helyezi el, és azután megtoldja egy újabb népességi fejezettel, ahol külön beszél a városi népesség problémáiról. Visszatér végül még egyszer erre a kérdésre az elméleti elmélkedésekben és annak függelékében, tehát a zárórészben, ahol még egyszer végighalad művének főbb gondolatain.

Nagyon érdekes, hogy ezt a kérdést mindjárt „in medias res” azzal exponálja *Berzeviczy*, hogy nincs abszolút értelemben vett túlnépesedés. Ez az első tétel tehát mindjárt *Malthus* tanainak bírálata, midőn azt állítja, hogy történetileg soha és sehol nem szaporodott el annyira a lakosság, hogy az az államra nézve ártalmassá vált volna, vagy hogy az embereket valamire használni ne lehetett volna. Utána így folytatja: „... ismerem a szaporodó népesedés ellen emelkedő hangokat...”, melyek azonban csak részleges igazságokat tartalmaznak. Azok a bajok, amelyeket a népesség szaporodása ellen felhozunk, tulajdonképp a gazdasági oldalról közelíthetők meg.

Berzeviczy szerint a népességet két oldalról is lehet közgazdasági alapon vizsgálni. Egyrészt mint fogyasztót, — amikor az a probléma, hogy mikor elég magas a népesség életszínvonala. A második oldala a kérdésnek az, hogy a népességet lehet mint munkaerőt, azaz mint a gazdálkodás termelési tényezőjét is vizsgálni. Szerinte azonban kétségtelen, hogy bármelyik oldalról vizsgáljuk

is a népességet, Európa egyetlen országában sem érte még el a lehetséges legmagasabb fejlődési fokot, és szerinte nem is éri el mindaddig, amíg a népességfejlődés különböző, malthusi terminológia szerinti „akadályai” működnek, mint amilyenek a háborúk, az állandó hadseregek fenntartása, a nép nyomora, a papi nötlenség, stb. Mindebből oda konkludál, hogy a népességet szaporítani kell, s erre nézve szerinte Európa kormányzó erői mind egyet is értenek.

Úgy találja, hogy ez a mélyebb értelme annak a példabeszédnek, hogy „ubi populus — ibi obulus”, — vagyis ahol a népesség, ott az adójövedelem, — ott a bővebb pénzbevétel az államnak.

A népesség szaporításának kérdéséhez kapcsolja *Berzeviczy* a népességfejlődés ún. „ösztönzőinek” tárgyalását. A leghatalmasabb ösztönzőnek azt a velünk született ösztönt tartja, amely sorsunk javítására és a család nagyobbitására törekszik. Ez az ösztön hatalmasan működik, ha azt nem gátolják. A kormány hatékonyan előmozdíthatja ezt az ösztönt, feltéve, hogy nem parancsolgat túlzottan sokat. Elég tulajdonképpen, ha nem akadályozza, hanem támogatja a természetes szaporodást. Ennek a kritériuma az, hogy minél jobban érzik magukat az emberek, annál örömebbnek találják a sokasodást és ezáltal egyre jobban növekszik a lakosság is. Az ilyen népszaporodást véli a leghasznosabbnak.

Berzeviczy a népességfejlődést elősegítő eszközök legfontosabbjai között említi a külföldről való betelepítést — de ezzel szemben óvatosságra int Magyarország mint nemzetiségi állam vonatkozásában. Azután a házasságkötések elősegítését, a gyermeknevelés könnyítését, az ipar és kereskedelem előmozdítását említi még, de ez utóbbiakkal már átvált a kérdés gazdasági oldalára, különösen az alsó néposztály jólétének a fokozását húzva alá. Ezek a kiemelt eszközök a leghathatósabb és legüdvösebb eszközei a népszaporításnak.

Ezután mély erkölcsi felháborodással száll ismét *Malthussal* vitába: „...arcátlanúság azt állítani, hogy a szegény népességet nem kell szaporítani, sőt inkább csökkenteni...” Hiszen az állam fő célja az, hogy a legnagyobb szám, tehát a nép „...ne legyen nyomorult, hanem emelkedjen ki a nyomorból és nagygyá, boldoggá és erkölcsösen polgárosulttá váljon”.

Az abszolút túlnépésedés cáfolata után *Berzeviczy* fölveti azonban a relatív túlnépésedés problémáját is. Elgondolása szerint, ha netán túl is szaporodna a népesség, abból sem származhat baj, miután amint a föld és az ipar nem táplálja kellően, megindul a kivándorlás. Ez logikus következménye a szabad kapitalizmusnak, nemcsak az áruk szabad mozgása. Az igazi közgazdasági probléma szerinte azonban nem ebből, hanem inkább abból áll elő, „... hogy kiszámíthatatlan a termelvényeknek a népszaporodás és a vele járó gazdasági iparkodás nyomán keletkező járulékos szaporodása”.

Ez a megállapítás tehát arra a bizonyos második típusára utal a népszaporodásnak, amikor már nem a népesség szaporodása az elsőrendű tényezője a gazdasági expanciónak, hanem az igények növekedése, az azt követő termelés, az iparosodás. Az igények expanziója ugyanis fellendíti a termelést és az időrendben első tényező, az elsődleges népszaporodás által megnövekedett népesség, megnövekedett és differenciálódott igényei által kiváltott ezen másodlagos népességi és gazdasági expanzió hatása az, ami kiszámíthatatlan. *Berzeviczyt* e nehézség arra ösztönzi, hogy megkockáztasson egy mennyiségi megközelítést, noha kiszámíthatatlannak minősítette első megközelítésben a

szükséges termeléselterjesztés mértékét. Kifejti tehát, hogy azoknak az addicionális termelvényeknek a növekedése, melyek az elsődleges népszaporodás és a vele járó gazdasági expanzió nyomán előálló második népességi expanziós hullám nyomán keletkeznek, — véleménye szerint — köbös arányban megy végbe, tehát a harmadik hatványon. Ez a megfogalmazás nem egyéb, mint a malthusi tétel egy becsült beruházási szorzószám alapján álló közgazdasági ellentétele, amely szinte egyedülálló korai megjelenésével a világ-szakirodalomban.

Foglaljuk össze ezt a következőképpen: *Berzeviczy* szerint tehát nem áll az, hogy a népesség mértani arányban szaporodik, míg az élelmezésre rendelkezésre álló jóságok aránya csak számtani haladvány szerint, azaz az előbbi mögött lemaradva. *Berzeviczy* szerint a népesség szaporodásának mérve kiszámíthatatlan, nincs felső határa, — de az kétségtelen, hogy az expanzió nyomán járulékosan keletkező javak mennyisége, — hallgatólág feltételezve a kapitalista fejlődésre való áttérést, köbös arányban, tehát a harmadik hatványnak megfelelően emelkedik. Ez mindenesetre erősen optimista előrevetítése a gazdasági fejlődés várható mértékének.

Világosan látja ezzel kapcsolatban azonban *Berzeviczy* azt is, hogy vannak olyan országok is, amelyek szinte vasfüggöny mögé zárkoznak a gazdasági haladás elől. Elsősorban a korabeli Kína az, amelyet előtérbe állít. Az ilyen ország szerinte balga módon védpajzsul a tudatlanságot használja a gazdasági haladás ellen: „... A kínaiak elnyomorított lábaikkal és nevetséges intézményeikkel gyermekes módon büszkélkednek, pedig már régen elpusztultak volna, ha a szaporodó népesség és a földművelés fönn nem tartotta volna őket.” Itt említi azt is, hogy az antik Rómában is a népeesszaporodás hanyatlása idején pozitív népesedéspolitikai rendszabályokat kellett életbe léptetni.

Ugyancsak kritikai értelemben hivatkozik XIV. Lajosra, Franciaország legnagyobbnak tartott királyára, aki sok háborújával komoly mértékben lecsökkentette Franciaország népességét. Ezzel kapcsolatban fejti ki azt a nagy horderejű gondolatát, hogy tulajdonképpen az állandó hadseregek túlságosan nagy létszámát és a háborús kiadásokat kellene csökkenteni. Elgondolása szerint, ha minden országban egyforma arányban leszállítanák a hadseregek létszámát, akkor a haderők kölcsönös viszonya, tehát a kialakult hatalmi helyzet sem változna nemzetközileg lényegesen, viszont ebből a csökkentésből nagy gazdasági előnyöket lehetne húzni. Ez ugyanaz a gondolat, amely most az Egyesült Nemzetek fóruma előtt fekszik. *Berzeviczy* úgy látja, hogy így megszüntethetők lennének azok az államadósságok, amelyek Európa országaira nehezednek.

Magyarország népességi fejlődését elfogulatlanul vizsgálva, szerinte nem lehet tagadni, hogy a mostanihoz képest kétszer olyan nagy lakossággal is bírhatna. Ez ugyanaz a gondolat, amelyet már első munkájában is kifejtett. Érdekes, hogy ezzel kapcsolatban az Amerikai Egyesült Államok fejlődésére is hivatkozik, de ismét tudományosan megalapozottabb gondolatmenettel, mint *Malthus*.

Malthus ui. a népesség mértani haladványszerű szaporodását, — tehát a túlnépesedési veszélyt — bizonyította az Amerikai Egyesült Államok népességi fejlődésével, *Berzeviczy* viszont pozitív értelemben hivatkozik erre a népességi expanzióra. Az Egyesült Államok szerinte 40 év alatt népességének számát és

az állam erejét — eddig soha nem látott módon — megnégyszerezte azáltal, hogy azt szabadon fejlődni engedte. A természetes népszaporodás fogalmába tehát *Berzeviczy* beleérti a szabad bevándorlást is, miután az hallatlan népességi és gazdasági erőgyarapodással jár.

Végül még egy érdekes gondolatot vet fel, amely ezt kiegészíti, nevezetesen, hogy a szabad népességfejlődés, amely megfelel a kapitalista állam koncepciójának, a szabad verseny koncepciónak, összeegyeztethetetlen a merkantilista — abszolutista „jóléti állam” paternalista népességi felfogásával. Ezért írja *Berzeviczy* azt, hogy „... sok káros kihatású hibának volt méhé az a felfogás, hogy az ország a magánházhoz és a családhhoz hasonlítható, amely szerint a családapának kötelessége a háznépet eltartani, ...dehát az állam nem ház, és az országot nem lehet tápintézetnek tekinteni, mely kötelezve volna az embereket ellátni. Mindenki lássa el magát a legjobb módon, — ahogy csak tudja —, az állam ellenben gondoskodik a polgárok személy- és vagyonbiztonságról, akkor élni, növekedni és virágozni fog a népesség magától is...”

Berzeviczy azt mondja ki itt, mint a népi francia közmondás: „Chaque'un pour soi et Dieu pour tous”, — azaz ki-ki magának és isten mindenkinek. Ez a népi bölcsesség jelenik meg itt a fiziokraták nyomán a kapitalista államra transzponálva.

A kézirat következő, 7. fejezetében *Berzeviczy* még külön is foglalkozik a városi lakosság problémáival. E kérdés exponálásánál egy bizonyos fokig nehéz helyzetbe kerül amiatt, hogy Magyarország még rendi, feudális állam, amidőn ezeket a sorokat írja, és így a polgárság és a polgárosulás jogilag még mint a feudális állam harmadik rendje jelentkezik, noha közgazdaságtanilag az új gazdaságnak, a kapitalizmusnak a kiépülő bázisa. Emiatt *Berzeviczy* még egyszer foglalkozik a népesedés problémájával arról az oldalról, hogy a harmadik rend, — ahogy a latin szövegben írja, a nagy francia forradalom terminológiája szerinti „tiers états”, — milyen döntő szerepet játszik a népesség fejlődésében, benne öltvén testet az a gazdasági és műveltségi haladás, amely a kapitalizmus kifejlődésének nélkülözhetetlen mozgató ereje.

Berzeviczy tisztánlátását zavaró momentum itt az, hogy úgy fogja fel, hogy az antik világban is volt már polgárság. Ez a vitatott kérdés ma már eldőlt a tudományos szakirodalomban olyan értelemben, hogy nem beszélhetünk ókori értelemben vett kapitalizmusról és polgárságról. Az a felfogás — amelyet *Berzeviczy* kifejt — megfelel mindenesetre a korai kapitalizmus tudományos felfogásának, mely szellemi és társadalmi őseit a reneszánszon keresztül az antik világban kereste.

A városi polgársághoz sorolja *Berzeviczy* a városokban lakó gazdákat, tehát az ún. „civiseket” is — mint amilyen a debreceni gazdálkodó városi polgár volt. Idesorolja természetesen a mesterembert, a gyárost, a kereskedőt, valamint a művészt, tanult egyént, tudóst, tanítót, vagyis mindazokat, akik műveltségük folytán a többi osztályokból kiemelkedtek.

További fejtegetéseiben *Berzeviczy* a polgárság történeti kialakulásával foglalkozik a magyar jogtörténet szemszögéből. Ilyen értelemben nincs több város Magyarországon 47-nél, ami hazánk akkori csaknem 4000 négyzetmérföldnyi területéhez és 7 millió lelket számláló lakosságához viszonyítva felette kevés. A városi lakosság számát *Berzeviczy* nem adja meg itt adatszerűen, noha megtehetné ezt *Schwartner* műve, „Magyarország statisztikája” alapján.

A népességi problémát *Berzeviczy* — mint mondtuk — kiegészíti az elméleti közgazdaságtani kéziratát lezáró elmékedésekben is, ahol a leglényegesebb gondolatokat, de egyben főbb egyéni meglátásait is még egyszer összefoglalja. Itt már teljesen szubjektíve, csillagokkal elválasztott gondolattöredékeket vet fel, visszatérve ismételten azokra a legfontosabb kérdésekre, amelyeket kiemelten hangsúlyozni kíván. Szükségszerűen visszatér tehát még egyszer a népességi problémára is, és a következőket írja: „... mivel a dolog természetét szerint a nyers termékek a mezőn, az iparcikkek pedig a városokban állíthatók a legkönnyebben elő, az ország gyarapodása nagymértékben függ attól az aránytól, amelyben a falvak és városok egymáshoz viszonyítva vannak”.

A kiindulás tehát a falusi és városi népesség viszonyának mint fő népességi aránynak a helyes érzékelése, melyet így fűz tovább: „A földművelő annak, amit fogyaszt, kétszeresét képes termelni, még kevésbé jó talajon is, hacsak a nyomor le nem teperi őt.” — Ez annyit jelent tehát, hogy a mezőgazdaság termelésének fele önfogyasztásra, másik fele pedig a belső piacra, azaz a többi termelési ágak fenntartására és a nem produktív népesség eltartására fordítható. — „Úgy látszik, hogy azt az arányt lehetne tehát alkalmazni, mely szerint a népesség fele vidéken, a másik fele pedig városokban lakják, vagyis fele mezőgazdasággal, a másik fele pedig iparral és egyébvel foglalkozzék.” Az ilyen megoszlás mint optimális arány természetesen egészen magas közgazdasági fejlettségi fokot jelent, — tudjuk napjainkban is csak a legfejlettebb országok valósították meg ezt az arányt. *Berzeviczy* tévesen — a hivatalos statisztika kifejlődése hiányában — úgy véli, hogy a népesség ezt az arányt mindazon országokban, melyek műveltség dolgában magasan állnak, már az ő korában ténylegesen elérte, Magyarország viszont ettől a megoszlási aránytól még igen távol áll. Hazánk csak napjainkban tart ott, — a szocialista fejlődés hatására, hogy megközelíti ezt a megoszlást.

Az „Elmékedésekben” felvetett ezen alapgondolat tehát mintegy a sumája mindannak, hogy a gazdaság és a népesség hogyan függ össze, és milyen arányok mellett valósítja meg — ahogy ma mondanánk — a népességi optimumot, vagy ahogy *Berzeviczy* ezt kifejezte —, a legtermészetesebb, a legjobbnak tekinthető népességszámot. Ebben a részben tehát *Berzeviczy* újszerű gondolatot vet fel, amidőn arányos fejlődést és arányokat keres a népesség és a gazdaság kölcsönös fejlődése között. Jól tudjuk, hogy ilyen messzire csak a mai értelemben vett tervgazdálkodás jutott el, a közgazdasági és népességi törvényszerűségeket mennyiségi összefüggések és arányosságok alapján fogalmazva meg.

Nagyban — egészen körvonalazva *Berzeviczy* népességre vonatkozó elméleti fejtegetéseit, röviden utalni kívánunk még a közgazdaságtan elméletéről szóló kéziratának olyan egyéb vonatkozásaira, melyek népességtan elméleti fel fogásával kapcsolatosak. Így a földművelésről, iparról és kereskedelemről kifejtett nézetei alapján válik csak világossá, hogy miért a földművelés után tér rá a népességre. *Berzeviczy* ugyanis úgy véli, hogy akkor következik be a népességfejlődésben a döntő ugrás, amikor a népesség a túlnyomóan földművelésre és a primitív kézműiparra alapozott állapotból kilép és a kapitalista ipari és kereskedelmi fejlődésre vesz irányt. A főbb termelési ágakra vonatkozó elméleti expozíció is a népesség és a gazdaság közötti kölcsönhatás felismerésén alapul tehát. A legelő — pl. szerinte — a mezőgazdaság legkezdetibb állapota, miután kevesebbet nem is dolgozhat az ember, mint amidőn

csak legeltet. A legelők azonban nem tartanak el nagyszámú népességet, mert sem a népesség, sem az ipar nem szaporodhat és fejlődhet legeltetés mellett. A közlegelőket tehát mint kevésbé hasznosakat fel kell osztani, magántulajdonná kell átalakítani, és így lesznek képesek azok kétszer-háromszor annyi jószágot és embert eltartani. A közös használat szerint mindig proletár jellegű.

A szőlőtermeléssel kapcsolatban is tesz egy népességi jelentőségű megjegyzést midőn arra utal, hogy egyesek szerint a szőlő erkölcsi romlásra is csábít. A lényeg szerint az, hogy az alkoholizmust nem annyira a bor és az égetett szeszes italok, mint inkább a népesség nyomora és műveletlensége okozza. Tehát nem a termelés magasabb fokra való fejlődése az oka annak, hogy helyenként a népességfejlődés komoly akadályává válik az alkoholizmus, — hanem fordítva —, a nyomor és a gazdasági fejletlenség az oka az alkoholizmusnak. *Berzeviczy* tehát oda konkludált mint *Engels* „A dolgozó osztályok helyzete Angliában” című művében (1845) az ipari kapitalizmus vonatkozásában.

A gabonakereskedelem szabadsága mellett majdnem hasonló érveket fejt ki, mint *Ricardo*, aki 1815-ben adta közre a gabonaárak magasságáról szóló elméleti és gazdaságpolitikai jellegű értekezését.

Az e téren folyó nagyszabású spekulációval kapcsolatban azonban *Berzeviczy* nagyon korán látja meg a kapitalizmusnak azt az egyik legfőbb hibáját, hogy a szabad kapitalista fejlődés túlhajtása a túltermelésen keresztül ugyanúgy válságba tudja dönteni a gazdálkodást, mint a korábbi éhínségek.

A műhelyekről és gyárakról, azaz az ipari termelésről szólva, a fogyasztás primátusa mellett kiemeli a termelő folyamat egységét is. Azt tartja, hogy a termelő és fogyasztó közötti különbségeket kár kiélezní, hiszen minden termelő egyúttal fogyasztó is. Tulajdonképpen még a fényűző fogyasztás is hasznos annyiban, amennyiben a termelést ösztönzi. Az iparszabadság gondolatának kidomborítása mellett a túlzott munkamegoszlás és iparfejlesztés veszélyeire is utal, mely az egyéb termelő ágak elhanyagolásához vezethet.

A termelési ágakról szóló rész lezárása is jelentős gondolatokat tartalmaz, kiemelve, hogy a közgazdaságtan elveinek világpolgáriásoknak, azaz kozmopolita jellegűeknek kell lenniök. Ugyanakkor világosan leszögezi itt is, hogy nem minden ország folytat kölcsönös és viszonyos alapon ilyen gazdaságpolitikát, az összehasonlított termelési költségek elmélete és a természeti előnyök alapján azokat a termékeket forgalmazva, amelyet a legolcsóbban tud előállítani. Ez pedig ellentétes a szabad kereskedelem elméletével.

Berzeviczy nagy előrelátással és különös nyomatékkal írja erről a kérdéstről az alábbiakat: „... ezt az igazságot sokan félreismerik. Minden ország más állapotot fejlesztett ki, noha e tekintetben a kölcsönösségnek kellene határozní. Mivel azonban ez az elv nem érvényesül, nem marad más hátra, minthogy ezt az alapigazságot ismételve és állandóan a közösség szeméi elé állítva, — fokozatosan, lépésről-lépésre kell megközelítení a jobb rendet.”

VII. BERZEVICZY MUNKÁSSÁGÁNAK ÉS NÉPESEDÉSELMÉLETI NÉZETEINEK ÉRTÉKELESE

Befejezésül *Berzeviczy* népességtelméleti munkásságának egy végső és átfogó értékelését kíséreljük meg. Ez a feladat tulajdonképpen két problémát ölel fel: az egyik az, hogy miként értékelte *Berzeviczy* munkásságát saját kora és

az utókor; a magyar közgazdasági és statisztikai irodalom, — és másodsor, annak az összefoglalása, hogy mennyiben mentek megállapításaink az eddigiekén túl.

Ami az első kérdést illeti, az eddigiekben már utaltunk arra, hogy *Berzeviczy* mennyire komplex egyéniség volt és hogy milyen nehezen illeszkedett be saját korába. Mint tudományosan gondolkozó, eredetiségre törekvő koponya, messze túllátott saját korának határain. Elképzelései — melyek nem egyszer túlzottan idealisztikusak is voltak — az ekkor mértékadó közgazdasági, politikai és társadalmi körökben egyformán visszatetszést szültek.

Az egyik ilyen hangadó kör a Habsburg-világbirodalom vezető rétegéből, ill. annak magyarországi garnitúrájából adódott, amely úgy látta, hogy *Berzeviczy* nézetei veszedelmesek a Habsburg-uralom fenntartása szempontjából Magyarországon. Ezek tehát *Berzeviczyt*, ha nem is nyíltan, de burkoltan rebelisnek, vagy legalábbis jakobinusnak tartották, és ún. „felforgató” gondolatai ellen minden eszközzel védekeztek. Egyrészt rendőrségi vonalon többször megintették, hogy ne foglalkozzon tudományos munkássággal, ne írkáljon különböző „veszedelmes” tartalmú politikai és közgazdasági műveket, másrészt akadályozták abban, hogy ezeket lenyomtassa, vagy külföldre kijuttassa, és olyan országban, ahol nincs cenzúra, publikálja. A másik ilyen befolyásos réteg, amelyik előtt *Berzeviczy* szintén gyanússá vált, a magyar nemesi, illetve köznemesi réteg, amely ekkor Magyarország hazai vezető garnitúráját alkotta és amely a csekély polgári réteg helyett az akkori magyar gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés minden fontosabb megmozdulását hordozta, tehát a reformgondolatokat is. Ez az erőteljes nacionalista beállítottságú nemesség úgy érzi, hogy *Berzeviczy* nem eléggé magyar és nem eléggé hazafi, miután elképzelései ellentétesek az ország és a magyarság érdekeivel, — a valóságban természetesen elsősorban a nemesi osztály érdekeivel. Ily módon *Berzeviczy* egyszerre válik gyanússá mind a két vezető réteg előtt, ami azután kifejezésre jut életművének értékelésében, főleg azáltal, hogy sorsa a megnemértés, majd a burkolt háttérbeszorítás, később pedig a nyílt mellőzés. Innen a sok próbálkozás, hogy megakadályozzák abban, hogy nézeteit szabadon kifejtse, nehogy azok gazdasági és politikai hatóerővé váljanak.

Így érthetők meg azok az éles ellentétek is, amelyek *Berzeviczy* és *Kazinczy*, valamint *Berzsenyi* között merültek fel, noha azok is ugyanúgy a közép-nemesi réteghez tartoznak és elvileg ugyanúgy helytelenítik a jobbágyrendszert.

Fontos megemlíteni, hogy a kor viszonyai között ezek a kitűnő munkák — melyeket *Berzeviczy* írt — többé-kevésbé nagyon csekély példányszámban forogtak és meglehetősen lassúsággal. Nem is volt ekkor még olyan szélesebb művelt réteg Magyarországon, amely megfelelően méltányolni tudta volna a bennük kifejtett kitűnő gondolatokat, egyrészt az általános műveltség alacsony-sága, másrészt különösen a közgazdasági műveltség még fokozottabb lemaradása miatt. Csak egy egész kis kör rokonszenvezett *Berzeviczy* nézeteivel a legműveltebb és haladó körök közül.

Ebben a vonatkozásban kell említeni, hogy *Berzeviczy* sokat merített *Skerlecz Miklós* báró munkáiból, akit a kor egyik legkitűnőbb gyakorlati közgazdászának és statisztikusának tarthatunk, noha ugyanakkor *Berzeviczy* messze túl is ment *Skerlecz* munkásságán. *Skerlecz* talán az egyetlen rokonlélek, aki kortársai közül igazán megértette *Berzeviczyt*. Nem meglepő, hogy *Skerleczet*

ugyanazzal támadták, mint *Berzeviczyt*, vagyis hogy nem elég nacionalista és hogy tulajdonképpen aulikus. Ez annál könnyebb volt, mert *Skerlecz* horvát származású volt és nem is tudott jól magyarul.

Pedig, hogy milyen kitűnőek voltak *Berzeviczy* elgondolásai, azt *Kautz* Gyulának, a XIX. sz. egyik legkiválóbb magyar polgári közgazdászának értékelése már helyes arányaiban mutatja, — annak ellenére, hogy *Kautz* nem is ismerte, mert nem is ismerhette a legutolsó, de legnagyobb, kéziratban maradt munkáját, az elméleti közgazdaságtani kéziratot.

Kautz azt állítja, hogy *Berzeviczy* a századforduló körüli legkiválóbb magyar közgazdászok közé tartozik, akivel legfeljebb csak *Skerlecz* mérkőzhetik nagyságban. *Kautz* állapította meg azt is, hogy *Berzeviczy* világviszonylatban az első volt a közgazdasági gondolkodás egyetemes történetében, aki a klasszikus közgazdasági iskola, tehát az angol klasszikus közgazdasági iskola rendszerének megfelelő világkereskedelmi elméletet az összehasonlított termelési költségek elmélete alapján fejtette ki. *Kautz*nak ez a megállapítása helytálló, de ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy ezt az elméletet nemcsak az 1819-ben megfogalmazott elméleti művében, de az 1807-ben megjelent, a világkereskedelemtől írt német nyelvű munkájában is továbbfejlesztette. Meg kell azt is említeni, hogy *Kautz* azt tartja, hogy *Berzeviczy* olyan egyenrangú klasszikusa a magyar közgazdasági irodalomnak, mint Franciaországban *Say*, Angliában *Malthus* vagy *Ricardo*, vagy Olaszországban *Gioja*. Ez volt *Kautz* véleménye 1868-ban, akkor, amidőn áttekinti a saját korát megelőző közgazdasági elmélet fejlődését.

Ezután már csak a Magyar Tudományos Akadémia foglalkozott közelebbről *Berzeviczy* működésének értékelésével, és pedig akkor, amidőn kiadta a századfordulón a „Magyar Közgazdasági Könyvtár” c. sorozatot, s közte a *Berzeviczy* munkásságának szentelt, említett kötetet. A művet *Földes Béla*, a kor legkiválóbb közgazdász professzora szerkeszti, fordítója és kommentálója pedig *Gaál Jenő*, aki a *Berzeviczy* család levéltárában megtalálja utolsó, legnagyobb művének, az elméleti közgazdaságtannak a kéziratát és ezt először latinról lefordítja, majd 1902-ben az említett sorozatban közlést teszi.

Gaál azonban, a kézirat feltalálása körüli érdemei ellenére, nem tudta teljes nagyságában és jelentőségében értékelni *Berzeviczy* legnagyobb alkotását és nem tudta elhelyezni a közgazdasági elméletek fejlődésének a történetében sem. Egész értékelése inkább csak akörül forog, hogy ha burkoltabban is, de azokat a nacionalista vádakokat, amelyeket már *Kazinczy*, *Berzsenyi* és kortársaik *Berzeviczy* ellen felhoztak, igazolja, részben pedig mellékvágányokon haladva azt fejtegeti, hogy *Berzeviczy*nek nem volt elég realitásérzéke, — ezért nem volt elég jó politikus, inkább csak jozefinista doktrinár. Mindezt ahelyett, hogy azt fejtegetné, hogy *Berzeviczy* micsoda kitűnő közgazdász és statisztikus volt. Oda kell tehát konkludálnunk, hogy ez a *Gaál*-féle akadémiai kiadás nem volt alkalmas arra, hogy igazi, hű képet fessen *Berzeviczy*ről. Mindez önmagában is felveti már *Berzeviczy* újraértékelésének a szükségességét.

Méginkább erre az eredményre kell jutnunk a Magyar Tudományos Akadémia egy másik, későbbi értékelésének fényében, mely szintén nem mérte fel *Berzeviczy* munkásságát igazi nagyságában. A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának százéves évfordulóján, 1930-ban, az akkori kor legkiválóbb közgazdász akadémikusa, *Heller Farkas* professzor tartott akadémiai emlékebeszédet, amelyben értékelte a Magyar Tudományos Akadémia munkás-

ságát fennállása száz évére visszamenően. Ebből a száz évből azonban *Berzeviczy* kiesett, minthogy már az Akadémiai létrehozása előtt, 1822-ben meghalt. Így hát logikus volt, hogy *Heller* csak említette azt, hogy voltak ugyan nagy kezdeményezők, akiknek munkássága teljesen hatás nélkül maradt. *Heller Berzeviczyt* kétségtelenül a legnagyobbak között említi, de úgy véli, hogy tanai főleg azért nem tudtak elterjedni, mert hiányzott a megfelelő közvetítő közeg, a megfelelő intézmény, elsősorban a Tudományos Akadémia. *Heller* nem szentelt több teret a *Berzeviczy*-kérdésnek. Erre vall az is, hogy midőn beszámolt arról, hogy az Akadémia mely nagy közgazdászok munkásságát tárta fel munkássága keretében, *Heller* meg sem említi az 1902-es *Berzeviczy* kötetet, hanem inkább azt emeli ki, hogy *Skerlecz Miklós* munkáit az Akadémia újra kiadta. Ebből „a contrario” arra lehet következtetni, hogy *Heller Skerlecz* munkásságát tartotta többre, és nem *Berzeviczyt*.

1938 körül, tehát közvetlenül a II. világháború kitörése előtt, amidőn nagy eszmei forrongás indult meg a két világháború közötti Magyarországon, ismét kiéleződött a harc a történelmi múlt értékelése körül, a magyarság szellemi örökségének kérdésében. Az e kérdésben elfoglalt álláspont egyben a német orientáció melletti vagy elleni állásfoglalással kapcsolódott össze. Ezzel magyarázható, hogy ez időben több munka is foglalkozott ismételten *Berzeviczy* értékelésével.

Ezek között említhetnénk elsőnek *Borotvás-Nagy Sándor* kereskedelmi középiskolai tanár rendszeres munkáját, „Közgazdasági Művelődésünk Kezdetei” címmel. E részletes és alapos munka azonban az egész magyar közgazdasági műveltség kialakulását speciális szempontból vizsgálja, s ezt helyenként túlhangsúlyozza. Úgy tárgyalja az egész magyar közgazdasági művelődés kialakulását, mintha az kizárólag az oktatás függvénye lett volna. Ez a munka is felemás értékelést ad egyébként *Berzeviczy*ről. Elismeri ugyan kiválóságát, de részben megismétli azokat a vádakát, hogy *Berzeviczy* erősen utópista egyéniség volt, aki olyan a valóságtól távolálló gondolatokat fejtett ki, amelyek tulajdonképpen semmire sem voltak használhatók. *Berzeviczy* szerinte „a latin nyelv bálványozója, felvilágosult jozefinista, az összmonarchia híve, kinek nemzeti tudata elszíntelenedett”.

Végeredményben tehát *Borotvás-Nagy* sem tudta teljes nagyságában értékelni *Berzeviczy* egyéniségét és életművét. Jellegzetesnek kell tartanunk, hogy bár világkereskedelmi elméletéről *Kautz* nyomán elismeri ugyan, hogy azt világviszonylatban az elsőnek fejté ki, de ezt azzal kisebbiti, hogy ez is csak amolyan elszakadási vágy volt a magyar nemesi múlttól, amelyre rácafélt azonban az a tény, hogy *Berzeviczy* mégiscsak a 80 telkes jobbágyi birtokból élt, vagy ideiglenesen a közhivatali pályából. Ugyanazon az úton haladt tehát, amelyen a magyar nemesség általában.

Hozzá kell tenni a második világháború előtti kor értékeléséhez, hogy az akkori „Katolikus Szemle” is nagy teret szentelt *Kazinczy*, *Berzenyi* és *Berzeviczy* ellentétéinek, s megállapította, hogy bár volt kétségkívül vallási ellentét is a nevezettek között, a legnagyobb ellentét azonban a „Katolikus Szemle” szerint is a jobbágy-kérdésen keresztül az ún. nemzeti kérdésben volt közöttük.

Az eddigi *Berzeviczy* értékelések áttekintése nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg arról, hogy 1938-ban jelent meg egy pár oldalas kis füzet, az akkori haladó magyar értelmiségnek az egyik kisterjedelmű, de tartalmában

annál jelentősebb kiadványa „Századok és tanulságok” címmel. Ebben *Ortutay* Gyula értékelte *Berzeviczy* Gergely munkásságát, hogy ellensúlyozza azt az eszmei zűrzavart, amely a magyar múlt értékeivel kapcsolatban kialakult. Ez az értékelés olyan szilárd alapokon áll, hogy minden sorában ma is elfogadható. Koncepciója igen nagyvonalú és ennek megfelelően világosan látja *Berzeviczy* helyét a magyarság haladó hagyományai sorában, azzal az egy megszorítással, hogy miután *Ortutay* elsősorban nem közgazdász, *Berzeviczy* közgazdasági eszmekörének értelmezésében megelégedett a világgazdasági és a parasztkérdés, mint két sarkpont kiemelésével.

Ortutay abból indul ki, hogy *Berzeviczy* kétségtelenül kitűnően ismerte saját korának viszonyait, mind a magyarországiakat, mind a külföldieket. *Ortutay* rámutatott, hogy a nyugati tanulmányút haladó hagyomány volt ez időben Magyarországon. A nagy magyarok azon keresztül lettek igaz magyarok és igaz európaiak, hogy az akkori művelt nyugat minden műveltségét igyekeztek fölszívni és otthon, a hazájukban, vívmányait megvalósítani. Ebbe az élő hagyományba kapcsolódott bele *Berzeviczy* is. Művelődése, érdeklődési köre — mint *Ortutay* megállapítja — egyetemlegességre tört, az egész magyar glóbuszt, az összes magyar problémákat akarta átfogni és ebből egészen a világgazdaságba való betagolódásunkig próbálta a megfelelő közgazdasági gondolatmeneteket levezetni. *Ortutay* utalt arra is, hogy a világgazdaság kialakulásának megsejtése igen nagy szellemi teljesítménye *Berzeviczy*nek. Alig valamivel korábban vetette fel *Goethe* a világirodalom eszméjét. *Goethével*, mint univerzálissenivel párhuzamosan *Berzeviczy* megalkotta a világkereskedelem eszméjét, bár sajnos, nem értesült róla még a világ, az *Kautzon* keresztül sem vált publikussá külföldön, hogy nálunk előbb fedezték fel ezt a tant, mint a nyugati klasszikus közgazdaságtan képviselői.

Világosan látta *Ortutay* azt is, hogy *Berzeviczy*re a haladó mozgalmak voltak legnagyobb hatással, hogy a *Martinovics*-féle összeesküvéssel mily erősen szimpatizált, valamint azt is, hogy egész hazafisága mintegy összpontosult a magyar parasztkérdésben. *Berzeviczy* tisztában volt azzal, hogy a magyarság sorsa ezzel áll vagy bukik, hisz a kor viszonylag csekély kereskedelmi és ipari fejlődése mellett a mezőgazdaság maradt a fő termelési ág, ez adta a legtöbb embernek a kenyeret. Ahhoz tehát, hogy Magyarország a kapitalista fejlődés útjára léphessen, a parasztkérdést kell először Magyarországon is megoldani. *Ortutay* helyesen von párhuzamot *Tessedik Sámuellel* — aki valamivel korábban mint *Berzeviczy* — ugyanezt az utat futotta végig munkásságával és ugyanaz a sors is jutott osztályrészéül. *Ortutay* kiemeli azt is, hogy azok a támadások, amelyek *Berzeviczyt* érték, elsősorban éppen a jobbágykérdés miatt voltak oly hevesek. Az Ausztriával való viszonyt érintő elképzelései, az ipari és kereskedelmi elképzelések, nem is beszélve a közgazdaságtan elméleti elképzelésekről, közel sem ütköztek akkora ellenállásba, mint a jobbágykérdésről vallott álláspontja, ahol a kor vezető osztálya, a magyar nemesség létében érezte megtámadva magát. Szükségszerű volt tehát, hogy *Berzeviczy*nek ez a munkája váltsa ki a legtöbb vihart.

A magyar közgazdasági és statisztikai irodalom — az eddigiekből kitűnően — mostohán értékelte halálától kezdve *Berzeviczyt* egészen a felszabadulásig. A magyar statisztikai és közgazdasági gondolkodás most tart ott, hogy új alapokon, a tudományos szocializmus alapján végezze el ezt a munkát.

Melyek lennének azok a főbb eredmények, amelyekre jelen vizsgálódásaink alapján, az eredeti anyag újbóli áttanulmányozása alapján eljutottunk? Ezeket a következőkben lehetne körvonalazni:

1. Az első megállapítás az, hogy *Berzeviczy* szigorúan tudományos elme, komoly nagy valóságérzéssel, és sajnos, túl nagy előrelátóképességgel — olyan nagy átértésével a világgazdasági problémáknak, ami 100—150 évvel haladta meg korát. Ez a komoly, tudományos elme induktív úton, az új kapitalista statisztikai és közgazdaságtudomány szemszögéből közelíti meg a magyar közgazdasági problémákat, szigorú tudományos logikával, világos expozícióval.

2. A másik megállapítás az lehetne, hogy *Berzeviczy* a magyar parasztság problémáját — mint magyar sorskérdést — tökéletes realitással tárta fel. Igaz, hogy ebben nem végzett egyedülálló munkát, hiszen előzetesen *Almássy* és mások is végeztek úttörő munkát ezen a téren, de itt is tudott újat nyújtani. Elsősorban azért, hogy univerzális magyar gazdasági fejlődési problémaként tárgyalta. *Berzeviczy* tehát nagyobb jelentőséget és hangsúlyt ad e kérdésnek és főleg sok új oldalát világítja meg. A magyar adórendszer és a jobbágyi szolgáltatások statisztikai felmérésével tárgyi alapra, s egyben reális tudományos alapra helyezte az egész problémát.

3. Harmadik megállapításunk az lehetne, hogy a világgazdasági probléma terén — mint láttuk — elméletileg messze megelőzi korát és gyakorlatilag is megpróbálja világkereskedelmi elképzeléseit kifejteni az Észak- és Kelet-Európai kereskedelem kifejllesztése formájában, amelyet a napóleoni kontinentális zárlat által teremtetett alkalom megragadásával képzel kifejleszteni. Ezzel kapcsolatban szemére vethető, hogy nem ismerte fel azt, hogy a kapitalista világkereskedelem a tengerekhez kötődik. Ez igaz történetileg ugyan, de kizárólag azért, mert a közlekedési viszonyok fejletlenek voltak és, a tömeges árutermelest feltételezve, abban az időben másképp mint víziúton, főleg nem is belvízi, hanem tengeri úton, nem lehetett komolyan szállítani. A vasutak kifejlődése azonban változtatott ezen a helyzeten is. Jelentős az is, hogy *Berzeviczy* világkereskedelmi elképzelései még napjainkon is túlmutatnak, azzal a gondolatával, hogy nemcsak az összehasonlított termelési költségek, de a nemzetközileg ellenőrzött kölcsönös előnyök alapján kellene az országok gazdasági kapcsolatait berendezni. Ez az elképzelés olyan fejlettségi fokát tételezi már fel a világgazdasági fejlődésnek, amelyben van egy olyan világszervezet, amely gondoskodik arról, hogy érdekellentétek tartósan ne állhassanak fent.

4. Ami *Berzeviczy* népességi elméletről szóló tanításait illeti — láttuk —, milyen világosan adta meg a maltuszi túlnépesedési elmélet bírálatát és milyen tökéletesen tárta fel a népességi fejlődés rugóit, kölcsönös összefüggésben a gazdasági fejlődés rugóival. Mindezt szinte olyan tisztasággal, amely sok téren anticipálta Marx idevágó gondolatmeneteit.

5. Számos más olyan előremutató nagy meglátása is van azonban, amely még nem nyert komoly feldolgozást, mint pl. a gazdasági válságok kifejlődésének problémája a kapitalizmusban, amelyet már 1819-ben kifejtett *Jouglart* megelőzve, — a válság különféle nemeire is utalva, amilyenek a spekulációs, kereskedelmi, ipari válság, mezőgazdasági válság stb.

6. Ugyancsak világosan látta az állam szerepét is a kapitalista fejlődésben, amit szintén csak Marx fejtett ki részletesebben és tudományos alapon.

7. Végül világosan látta Magyarország fejlődési perspektíváit is a gazdasági fejlődés terén. Jóval előbb kimondta a többi európai közgazdásznál az önálló

gazdasági fejlődés gazdasági követelményét, melyet utána Németországban List Frigyes, Amerikában Carey, Magyarországon pedig Kossuth Lajos mondtak ki elsőnek és amelyet a tudományos szocializmus irodalmából Engels alapozott meg az „Értéktöbbletelméletek” előszavában, 1905-ben, noha arra már Marx is utalt egy 1847-es brüsszeli beszédében.

8. Berzeviczy tehát minden téren eredeti és nagyon is előremutató, kiváló közgazdasági gondolkozó volt, akinek statisztikai műveltsége is korának egyik legkiválóbbika volt. Legnagyobb statisztikai teljesítményei között említhetjük azt, hogy a nemzeti vagyon és nemzeti jövedelemszámítások gondolatának szükségességét felvetette és az adóteher-számítások alapjait is megvetette. Kerek száz évig kellett várni Magyarországon, amíg a nagy kapitalista válság nyomán, az 1930-as években az első magyar nemzeti jövedelemszámításokra és adóteher-számításokra sor került.

9. Külön érdekességként kell említenünk Berzeviczy egy olyan elméletét, amely az addicionális fejlődés köbös, tehát a harmadik hatványnak megfelelő fejlődési arányával kapcsolatos. Ez a gondolat a XX. századi matematikai közgazdaságtannak az egyik legnagyobb meglátása, amelyet ugyan korábbi ökonometriai jellegű gondolatmenetek is megsejtettek, de számszerűen így a XX. század előtt soha még nem fogalmaztak. A XX. században mind a kapitalista közgazdaságtan, mind a szocialista közgazdaságtan egyaránt óriási erőt fejt ki, hogy ezt az ún. beruházási szorzószám elméletet, ahogy a kapitalista közgazdaságtan nevezi. — vagy egészen egyszerűen a beruházások hatékonyságának a problémáját, ahogy ezt a szocialista közgazdászok elnevezték, kidolgozza.

Ennek a kérdésnek a részletesebb feltárása, ahogy ezt Berzeviczy elképzelte, pontosan rekonstruálva idevágó gondolatait műveiből, külön elemzést igényel, és eredményeinek a világ mai közgazdasági gondolkodásával való megismertetése így még egyik előttünk álló feladat.

IRODALOM

Az I. részhez: *Matthias Belius*: Hungariae Antiquae et Novae Prodrömus, Norimbergae, 1723., továbbá *ua.*: Notitia Hungariae Novae historico-geographica divisa in partes quatuor; Tom. I—IV., Viennae, 1735. — *Németh László*: Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása, I. rész, Soprony, 1795., — *Szendrey Weress Dávid*: A Statisztika tárgyainak és tanítási módjainak megismertetésére vezető útmutatás, Bécs, 1797. — *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern, Ein Versuch, Pest, 1798, 2. kiad. I—II. köt., Ofen, 1809—11., — *Stephanus Hatvani*: Introductio ad Principia Philosophiae Solidioris, Debrecini, 1757. — *Anonym* (Bencsik József): De Industria Nationali Hungariae, Viennae, 1792. — *Skerlecz Miklós br.*: Művei, írta, ill. latin eredetiből fordította Berényi Pál, Budapest, 1914., a Magyar Tud. Akadémia kiadása. —

A II. részhez: *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái, (A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából.), Budapest, 1891., I. kötet. — *Berzeviczy Aladár*: Aus den Lehr- und Wanderjahren eines ungarischen Edelmannes im vorigen Jahrhundert, Leipzig, 1897. — *Gaál Jenő*: Berzeviczy Gergely élete és művei, I. rész, Berzeviczy Gergely élet- és jellemrajza, Budapest, 1902., Magyar Közgazdasági Könyvtár, I. köt., a Magyar Tudományos Akadémia kiadása. —

A III. részhez: *Gregorius Berzeviczy*: De Commercio et Industria Hungariae, Leutschoviae, 1797., *ua.*: Ungarns Industrie und Commerz, Weimar, 1802. — *Louis Trénard*: L'„Europe” au Siècle des Lumières Acta Univ. Szegediensis, Historica, Tom. XIII., Szeged, 1963. — *Horváth Róbert*: Tessedik a társadalomtudós, Körös

Népe, IV. köt., 1963. és *ua.*: Hatvani István és a magyar közgazdaságtudomány kezdetei, Közgazdasági Szemle, 1960, 1. sz. —

A IV. részhez: *Gregorius Berzeviczy*: De conditione et indole rusticorum in Hungaria, címlap nélkül, — *ua.*: Ansichten über den Welthandel, Pest, 1808. — *Tes-sedik Sámuel*: Szarvasi nevezetességek, avagy Szarvas mezőváros krónikája, kézirat, 1805. Fordította, és bevezető jegyzetekkel ellátta Nádor Jenő, Budapest, 1938. — *Gr. Széchenyi István*: Hitel, Pest, 1830., új kiad. Bp. 1931. Magyar Tud. Akadémia kiadása. — *Horváth Róbert*: Megemlékezés az első népességtudományi mű megjelenésének 200. éves évfordulójáról, Süßmilch „Isteni rend”-jéről, Acta Univ. Szegediensis, Jur. et Pol., Tom. VIII., Fasc. 5., — hivatkozással *Johann Peter Süßmilch*: Die Göttliche Ordnung in den Veränderungen des menschlichen Geschlechts, aus der Geburt, Tod und Fortpflanzung desselben erwiesen, Berlin 1741., 2. kiad. 1761—62., 1—2. köt. — továbbá *Horváth Róbert*: Az első magyar népességtudományi mű megjelenésének 150. évfordulójára (Fejes János: De populatione in genere et in Hungaria in specie, Pest., 1812), Statisztikai Szemle, 1962., 8—9. sz. —

Az V. részhez: *Gregor v. Berzeviczy*: Die Erweiterung des nordischen Handels, Wien, 1814. — *Adam Smith*: An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Glasgow, 1776. — *Friedrich List*: Das nationale System der Politischen Ökonomie, Leipzig, 1841., — *Horváth Róbert*: A nemzetközi statisztikai együttműködés kifejlődése, Act. Univ. Szegediens. Jur. et Pol., Tom. V. Fasc. 6., továbbá *ua.*: Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásában, *uo.* Tom. X. Fasc. 3. —

A VI. részhez: *Gaál*, id. m., II. rész, Berzeviczy Gergely Közgazdasági Művei. — *Smith*, id. m. — *Leopold Krug*: Abriss der neuesten Statistik des preussischen Staates, h. n., 1804. — *David Ricardo*: Essay on the Influence of a Low Price of Corn on the Profits of Stock, London, 1815. — *Robert Malthus*: An Essay on the Principle of Population, London, 1798. — *John Maynard Keynes*: The General Theory of Employment, Interest and Money, London, 1936. — *Friedrich Engels*: Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig, 1845. —

A VII. részhez: *Gaál*, id. m. I. rész. — *Skerlecz*: id. m. — *Kautz Gyula*: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon, Pest, 1865. — *Heller Farkas*: Akadémiánk hatása a hazai közgazdaságtudományok fejlődésére, Budapest, 1930. — *Borotvás-Nagy Sándor*: Közgazdasági művelődésünk kezdetei, Budapest, 1938. — *Husztai Dénes*: Kazinczy Ferenc és Berzeviczy Gergely vitája a jobbágycédről, Budapest, 1938, különlenyomat a Katolikus Szemle 1938. évf.-ból. — *Ortutay Gyula*: Berzeviczy Gergely. Századok és Tanulmányok. XIII. kötet, 1938. — *Wittman Tibor*: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században, Acta Univ. Szegediensis, Historica, Tom. XV. Szeged, 1964. — *Jacqueline Hecht*: Un problème de population active au XVIIIe siècle en France. La querelle de la noblesse commerçante, Population, 1964. 2. sz. —

LES DOCTRINES ÉCONOMIQUES ET DÉMOGRAPHIQUES DE GRÉGORIE BERZEVICZY

par

prof. Dr. ROBERT HORVÁTH

(Université József Attila, Szeged, Hongrie)

(Résumé)

Dans son étude consacrée à l'oeuvre théorique de Grégoire Berzeviczy (1763—1822), illustre économiste aristocrate aux opinions avancées, l'auteur offre un synthèse des doctrines démographiques de Berzeviczy en rapport étroit avec son seuvr d'économie politique. Berzeviczy fut le premier en Hongrie, qui, sous l'influence de ses études poursuivies à l'étranger, aborda les problèmes démographiques sous une forme scientifique dans l'époque du capitalisme naissant.

Berzeviczy passa deux ans environ à Göttingue, où, comme disciple du fameux professeur Schlözer, il eut l'occasion d'assimiler le courant le plus avancée de la statistique descriptive allemande, incorporant déjà l'arithmétique politique. Berzeviczy passa une année aussi dans des États de l'Occident plus lointains, notamment en France, en Angleterre et en Belgique, où il fit connaissance des doctrines de l'école classique de l'économie politique anglaise et de la physiocratie et où il eut d'occasion d'étudier la théorie démographique de l'époque. Ayant complété ainsi ses études de droit poursuivies antérieurement en Hongrie et à Vienne, Berzeviczy se proposait d'entrer au service de l'administration centrale de la Monarchie des Habsbourgs. Mais le jeune homme aux idées avancées et d'une mentalité fortement nationaliste ne fut pas accepté à Vienne. Il quitta plus tard délibérément aussi son poste au Conseil de Lieutenance de Buda après la répression brutale de la conspiration révolutionnaire de Martinovics (1795) et il se retira à son domaine en Hongrie septentrionale en se consacrant à la littérature d'économie politique.

Son premier ouvrage d'une puissante envergure parût en 1797 en latin d'abord, et plus tard en allemand aussi, avec le titre „Sur le commerce et sur l'industrie de la Hongrie”. Dans cet ouvrage, Berzeviczy donna un synthèse de tous les problèmes économiques fondamentaux de la Hongrie, entre autres aussi ceux de la démographie, en élaborant en même temps quelques conclusions théoriques. Ses deux ouvrages suivants eurent une publicité non moins grande, comme il avait entré dans deux problèmes de détail capitaux de l'économie hongroise, notamment les conditions de vie de la paysannerie et des relations hongroises avec le commerce mondial. Son dernier ouvrage inédit, mais le plus important, un précis théorique d'économie politique ne fut retrouvé qu'en 1902 dans les archives de sa famille. Ce manuel est son ouvrage le plus mûr et d'un caractère exclusivement théorique. Son plus grand mérite reste dans l'analyse de la théorie des coûts comparés et de la théorie du commerce extérieur, — en précédant même Ricardo.

Quant à la théorie démographique, ses idées les plus remarquables sont celles sur les deux stades de l'évolution démographique dans une société capitaliste, qui attirent notre attention. Selon cette théorie, au stade premier de l'expansion la population est favorisée par les avantages d'une transition à la production capitaliste. Dans le stade second — grâce à l'abondance des produits de masse — le développement de la population est déterminé par la demande en main d'oeuvre supplémentaire. Berzeviczy a observé aussi les conséquences théoriques des modi-

fications proportionnelles de la population urbaine et rurale et il a su de saisir l'importance des perspectives de ce décalage. Dans sa critique de la théorie de Malthus, Berzeviczy relevait déjà tous les aspects essentiels qui ont été élaborés plus tard par les critiques futurs de Malthus, et plus spécialement par les représentants du socialisme scientifique.

Finalement, un grand mérite revient à Berzeviczy pour sa contribution de mettre en évidence des influences réciproques des facteurs économiques et démographiques et tout particulièrement pour ses efforts théoriques pour évaluer des investissements supplémentaires en fonction de l'augmentation démographique due à l'industrialisation. Cette théorie peut être considérée comme une variante primitive et la plus ancienne de la théorie keynesienne du multiplicateur.